Zsinka László

A latin keresztény Európa születése

Gonzague de Reynold a két világháború között kezdett el foglalkozni az európai keresztény civilizáció megformálódásával. A neves svájci történészt a kora középkori Európa története foglalkoztatta, amikor monumentális művében – *La Formation de l'Europe I-VII.* – bemutatta a római birodalom hanyatlása és a Karoling-császárság megalapítása közötti századok történelmi folyamatait. Reynold *keresztény tető* alá hozott Európáról beszélt, ami jól kifejezte történetszemléletének sarkalatos pontját.[1] Az európai civilizációt úgy értelmezte, mint a klasszikus antik, a barbár-germán és a keresztény elemek egybeolvadásából kialakuló egységet, amely Nagy Károly császárrá koronázásáig (Kr.u. 800) fokozatosan öltött formát. Reynold a keresztény alkotóelem jelentőségét állította az első helyre, így történetírása érintkezési pontokat mutatott kortársa, Christopher Dawson munkásságával. Az angol történész *The Making of Europe* című művében Európa születését a kora középkori keresztény századokra vezette vissza.[2] Reynold és Dawson történetszemlélete egyaránt a két világháború között bontakozott ki. Mindketten egyfajta katolikus szellemiséget tettek magukévá, és a korabeli totalitárius – fasiszta és bolsevik – eszmékkel szemben a kontinens közös nemzetekfeletti történeti gyökereit kívánták felfedezni. Európa genezisét a keresztény hit elterjedéséből származtatták, ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet, hogy az evangelizáció nemcsak a közös hit, hanem a közös kultúra kibontakozásának a lehetőségét is maga után vonta. Dawson kifejezett törekvése az volt, hogy a „sötét középkornak" nevezett századok kulturális teljesítményeit árnyalt és kiegyensúlyozott megközelítésben mutassa be, mivel *„...ez a kor összehasonlíthatatlanul termékenyebb volt az összes többi koroknál, mert nem ilyen vagy olyan kulturális jelenségeket fejlesztett ki, hanem a kultúrát magát, minden következő fejlődés magját és alapját".* [3]

A második világháború utáni évtizedekben kibontakozó nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet – elsősorban az Annales-iskola[4] – új fénybe állította az antik és a

---

[1] Reynold a 20. századi történetírás nagy jelentőségű és ma kevéssé ismert alakja. Katolikus történetíróként az európai civilizáció gyökereit és egységét vizsgálta nagy terjedelmű munkáiban. Alapvető műve: *La Formation de l'Europe*: 1. *Qu'est-ce que l'Europe ?* LUF, Fribourg, 1944.; 2. *Le Monde grec et sa Pensée*. LUF, Fribourg, 1944.; 3. *L'Hellénisme et le Génie européen.* LUF, 1944.; 4.*L'Empire romain*. LUF, Fribourg–Párizs, 1945.; 5. *Le Monde barbare: Les Celtes.* LUF, Párizs, 1949.; 6. *Le Monde barbare: Les Germains.* Plon, Párizs, 1953.; 7. *Le Monde russe.* LUF–Plon, Párizs, 1950.;, 8. *Le Toit chrétien.*; Plon, Párizs, 1957.

[2] Dawson egyik legismertebb munkája: Dawson, Christopher (1932): *The Making of Europe. An Introduction to the History of European Unity.* Sheed and Ward, London. Magyar nyelven: Dawson, Christopher (é.n.): *Európa születése.* Athenaeum, Budapest.

[3] Dawson (é.n.): 1.

[4] Ehhez: Daileader, Philip – Whalen, Philip (szerk.) (2010): *French Historians 1900-2000: New Historical Writing in Twentieth-Century France*. Wiley-Blackwell, Oxford.

germán társadalomelemek kora középkori fejlődésben játszott jelentőségét. Európa keresztény gyökereinek bemutatásán túl mind nagyobb szerepet kapott a germán és antik társadalmi formák együttélésének – germán–antik párhuzamosság – és egybeolvadásának kérdésköre. Továbbá egyre árnyaltabban mutatták ki az ókorból a középkorba való átmenet fokozatosságát. Az elmúlt évtizedekben Peter Brown, a kora középkor elismert amerikai kutatója vonta le azt a következtetést, hogy az ókor és a középkor határának keresése lényegében értelmetlen vállalkozás, mert a római birodalom Kr.u. 3. századi válságától egészen a Karoling-korig (vagy akár az ezredfordulóig) tartott egy hosszú átmeneti időszak, aminek következtében kialakult a középkori nyugat-európai keresztény civilizáció.[5]

Az alábbiakban mindezekre a historiográfiai előzményekre támaszkodva arra törekszünk, hogy többtényezős leírás keretében bemutassuk a középkori Európa genezisét. Európa kialakulását a latin kereszténység kibontakozásával azonosítjuk, s megkíséreljük bemutatni, ahogyan az európai civilizáció a Kr.u. 3–10. században fokozatosan maga mögött hagyta a klasszikus ókor világát. Külön súlyt helyezünk a latin keresztény kultúrkör kialakulásának térbeli összefüggéseire. Megközelítésünk ötvözni szeretné a két világháború közötti polgári és keresztény humanista történetírás – Reynold és Dawson – törekvéseit a második világháború utáni gazdaság- és társadalomtörténet – leginkább az Annales-iskola – eredményeivel. Bár nincs módunk az érett középkor kialakulásához vezető valamennyi történeti tényező bemutatására, mégis arra törekszünk, hogy összefüggő képbe integráljuk a legfontosabb szempontokat. Az így felvázolt kép – reményeink szerint – a klasszikus értelemben vett pozitista empírikus történetírás és a metahistóriai gondolkodásmód között félúton helyezkedik el.

Az ókor lezárulása

A korai germán államalakulatok

A népvándorlás viharai a nyugat-római állam felbomlásához vezettek a Kr.u. 5. században. A nyugat-római birodalom más utat járt be, mint a kelet-római császárság, amely végül nem engedte a germánok betelepülését és a hadsereg barbarizálódását. A nyugat-római császárság olyan mértékben épített a betelepülő germán szövetségesek katonai erejére, hogy állami keretei fokozatosan kiüresedtek, és az uralkodó környezetében lévő germán katonai körök különösebb nehézségek nélkül – a kortársak számára szinte észrevétlenül – döntötték meg az utolsó uralkodó, Romulus Augustulus hatalmát. A kelet-római birodalomban viszont megmaradt a központi hivatalnokszervezet és a hadsereg. A városok gazdagabbak voltak és az adószedő mechanizmusokat fenn lehetett tartani. A kelet-római birodalom igényt formált az egész császárság területére, és a nyugat-római állam területén létrejött germán

[5] Erről egyéb művei mellett: Brown, Peter (1999): *Az európai kereszténység kialakulása. 200–1000*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

királyságok legitimitását sem ismerte el feltételek nélkül, bár ezek a feltételek általában csak formálisak voltak.

Nyugat- és Dél-Európában a nyugati császárság megszűnése (Kr.u. 476) után germán államalakulatok jöttek létre. A nyugati gótok az Ibériai-félszigeten, a keleti gótok Itáliában, a vandálok Észak-Afrikában, a frankok pedig elsősorban a mai Észak-Franciaország területén telepedtek le. A germánok letelepedésük során megkapták a római birtokosok földjeinek egy részét. A germán uralkodók általában a római arisztokráciával való együttműködésre törekedtek. A rómaiakkal való korábbi hosszú érintkezés hatására a birodalom bukásakor inkább beépülni akartak a római civilizáció felbomló kereteibe és nem megsemmisíteni azokat.

A korai germán királyságok mégsem bizonyultak hosszú életűnek. A germán államok törékeny volta egyrészt vallási különbségekre vezethető vissza. A germánok a katolikus frankok kivételével ariánusok voltak, míg a meghódított római lakosság a katolikus egyház keretein belül gyakorolta hitét. A Kr.u. 4. századi birodalomban a császárok egy része még szimpatizált az ariánusokkal, így nem véletlen, hogy a római állammal kapcsolatba kerülő germán népek általában ariánus hitre tértek. Az arianizmus később a birodalomban fokozatosan háttérbe szorult, a letelepedő germán népeknél viszont tartósan fennmaradt. A vallási különbözőség megnehezítette a germán és a római lakosság keveredését. Szintén problémát jelentett, hogy a rómaiak jóval többen voltak, mint a betelepülő germánok. Létszámukat tekintve csak a frankok észak-franciaországi betelepülése képezett kivételt a többi germán törzshöz képest. Mindezek az indokok együttesen magyarázzák, hogy a frank állam szilárdsága miért múlta felül a többi korai germán államalakulat stabilitását. A keleti gót, a vandál és a nyugati gót állam különböző okokból elbuktak, a frank királyság azonban a Kr.u. 6-7. század során kiterjesztette befolyását a Rajnától keletre fekvő területeken. A frank állam központi területein ment végbe a római-germán „párhuzamos társadalmak” felbomlása és egybeolvadása, s ez a vidék vált a középkori európai civilizáció szempontjából alapvető jelentőségű feudális hűbéri struktúrák születési helyévé.

Justinianus kísérlete

A Kr.u. 5-6. századi germán államalakulatok nagyobbrészt még a Mediterráneum gazdasági és kulturális történetének részét alkották, ennyiben folyamatosságot képeztek a kései ókor világával. A földközi-tengeri kereskedelem és az antik forgalomgazdaság régi útvonalai, bár szerényebb formában, de továbbéltek. Még a frank területeken is kisebb módosulásokkal a római birodalom régi útvonalai határozták meg a nagyobbrészt Földközi-tenger felé irányuló kereskedelmi tevékenységet. Nem véletlen, hogy Justinianus kelet-római uralkodó (Kr.u. 527–565) alig több mint ötven évvel a nyugat-római birodalom bukása után úgy látta, hogy a dolgok rendes kerékvágásukba zökkennek vissza, ha csapataival elfoglalja az egykori nyugati birodalomrész területeit. A császár Itáliában ért el sikereket a keleti gót és Észak-Afrikában a vandál állam megbuktatásával. Az Ibériai-félszigeten csak egy szűk partsávot voltak képesek meghódítani a kelet-római erők, a nyugati gót állam megőrizte területi integritását, a frank állam elleni hadjárat lehetősége pedig szóba

sem került. Justinianus mégis úgy érezhette, hogy a Földközi-tengeren ismét, mint *mare nostrum*on (mi tengerünkön) hajózhatnak a római gályák. A keleti gótok elleni irtóháború azonban Itáliában az antik városok további pusztulásához vezetett, a keletről behurcolt pestis pedig tovább mélyítette a késő ókor demográfiai válságát. Justinianus utódainak a Balkánon a népvándorlás újabb hullámaival kellett szembenéznie. A longobárdok benyomulása Itáliába (Kr.u. 568) néhány év leforgása alatt nagyobbrészt tönkretette a sikeres gót háborúk eredményeit, valamint a Kr.u. 6-7. század fordulóján új erővel lángolt fel a harc a nagy keleti vetélytárssal, a Szászánida perzsa birodalommal. A történészek gyakran fogalmazták meg azt a véleményt, hogy Justinianus nyugati orientációja túl sok erőt vont el a birodalom keleti határaitól, és a későbbi nehézségek nagyobbrészt ezzel magyarázhatók. Justinianus utódainak évtizedekig tartó élet-halál harcot kellett vívniuk az újperzsa birodalommal a Kr.u. 6-7. század fordulóján.

A kelet-római birodalom átalakulása

A kelet-római birodalom végül a Kr. u. 7. század elején nagy nehezen felülkerekedett a perzsákkal vívott élethalál harcban. Hérakleitosz császár győzelmei Mezopotámiában mintha csak Traianus császár (Kr.u. 98–117) párthusok elleni sikereit idézték volna fel. A perzsa birodalom felett aratott diadal gyümölcseit azonban sem Hérakleitosz, sem utódai nem tudták learatni. Az igazi nyertesek a hosszú küzdelemben meggyengült kelet-római és perzsa állam ellen „nevető harmadikként" támadó arabok voltak, akiknek megszülető monoteizmusa, az iszlám a bizánci–perzsa háborúk időszakában formálódott meg Mohamed fellépésével az Arábiai-félszigeten. Az arab hódítások következtében nemcsak a mai Irán és Irak – a perzsa birodalom egykori területei – kerültek az iszlám uralma alá, hanem a kelet-római állam is elveszítette közel-keleti tartományai nagy részét, Egyiptomot, Szíriát, Palesztinát. Csak Kis-Ázsia fennsíkjainak nehéz földrajzi körülményei tették lehetővé, hogy Anatólia elfoglalása már nem sikerült a muszlim harcosoknak.

Az arab hódítás nemcsak a kelet-római birodalom geopolitikai súlypontját változtatta meg, hanem társadalmi-politikai szerkezetének és nyelvi-kulturális jellegének átalakulását is felgyorsította: *„Kr.u 700-ra az egykori kelet-római világbirodalom, amelyet a muzulmánok 'Rum'-nak neveznek, szánalmasan összezsugorodott. Elvesztette keleti tartományait, és egykori bevételeinek háromnegyedét. Mintegy kétszáz éven keresztül, nagyjából 840-ig csaknem évente érték támadások a tízszer nagyobb Iszlám Birodalom részéről, amelynek költségvetése tizenötszöröse volt a Kelet-Római Birodalomének, és ötször nagyobb sereget volt képes fegyverbe szólítani… A Kelet-Anatóliából – a muzulmán seregek gyülekezőhelyéről – az Égei-tenger partvidékére nyíló völgyekbe, majd onnan tovább Konstantinápolyba vezető utat erődített helységek egész sora zárta le, amelyek falait rommá vált ókori építmények köveiből emelték hamarjában. Minden novemberben vastag hótakaró lepte be a hegyvidéket, amely lezárta a hágókat, és a frígiai erődítményeket „pokolbéli városokká" változtatta az arab hódítók szemében. Az Égei-tenger partvidékének sűrűn lakott falvait, a maradék birodalom szívét, és az örökké fenyegető muzulmán seregeket*

a tél és a bizánci tábornokok által ügyesen védelmezett anatóliai fennsík hatalmas térségei választották el egymástól."[6]

A közel-keleti tartományok elvesztésével a bizánci császárság görög jellegű állammá alakult át. Uralkodóját görög szóval *bazileusz*nak *(baszileiosz)* nevezték, a jog és a közigazgatás nyelvévé a latin helyett a görög vált. A bizánci társadalom a katonanemesség és a parasztkatonaság harci erényeire épült, s jóval vidékiesebb jellegű volt, mint a justinianusi korszak virágzó városi civilizációja. A késő római korban – Kr.u. 4. század – a nyugati provinciákban már megfigyelhető volt a városok hanyatlása. A nyugat-római birodalom egyre inkább olyan agrártársadalommá alakult át, amelyet a vidéki nagybirtok intézménye határozott meg. A nyugati tartományok agrarizálódásával egy ideig éles ellentétben álltak a kelet-római területek gazdag városai. De a Kr.u. 7. században – néhány évszázados késéssel – keleten is hasonló változások mentek végbe. A bizánci társadalom nemesi-paraszti agrárvilággá alakult. A központi hivatalnokszervezet és hadsereg azonban mindvégig megőrizte államalkotó jelentőségét. Ezt a fejlődési utat szembeállíthatjuk Nyugat-Európával, ahol a kialakuló feudalizmus egyik vonása éppen az volt, hogy a felbomló állam szerepét a hűbéri magánjogi viszonyok nagymértékben helyettesítették. A Kr.u. 7-8. századra mind keleten, mind nyugaton bekövetkezett a társadalom bizonyos mértékű agrarizálódása és az antik városi civilizációtól való eltávolodás, bár ennek konkrét megvalósulása a kelet-római területeken másként alakult, mint Nyugat-Európában.

„A birodalom nagy erővel védett központi területe megmaradt. 717 és 843 között Kis-Ázsia nyugati része, Görögország és a Balkán partvidéke, valamint az Ión-tenger legtávolabbi végében Szicília és Calabria… szilárdan betagozódott egy új politikai rendszerbe. Az újabb keletű 'bizánci' terminus… csak arra a kompakt görög birodalomra illik, amely a kelet-római birodalom régi dicsőségét felváltotta. A császárok, noha továbbra is 'rómainak" nevezték önmagukat, és a muzulmánokra úgy tekintettek, mint akik átmenetileg megszállva tartják Szíria és Egyiptom 'római' provinciáit, már egy szűkebb, nagyrészt görögök által lakott állam fölött uralkodtak, amelyet a nyugatiak egyre több joggal neveztek a 'görögök birodalmának'.

A kívülről érkező súlyos csapások ellenére az új 'bizánci' császárok a saját területeiket keményen kézben tartották. Alattvalóikat szinte közvetlenül, közbülső korlátok nélkül irányították. A régi városi tanácsokat és a városokhoz kötődő polgári vezetőréteget félresöpörték. A regionális parancsnokságokra felosztott Kis-Ázsiát négy nagy 'thema'… uralta, amelynek mindegyike mintegy 15000 emberből állt. Tábornokaik a keleti határvidék hegyei közül származtak, jelentős részük Örményországból… Az általuk védelmezett népesség döntően parasztokból állt: a falvak lakói és a központi hatalom közé, a megelőző időszakkal ellentétben nem ékelődtek városi elitek. E rurális társadalom tagjai, ha egyáltalán kitekintettek a falujukból, egyenesen a császárukra néztek föl…

A drasztikusan leegyszerűsödött társadalom szívében magányosan állt Konstantinápoly. Más városok egyszerűen erődítményekké vagy mezővárosokká alakultak át, Konstantinápoly viszont valósággal elsorvadt. Népessége alig 60 000 főre

[6] Brown, Peter (1999) 229.

zsugorodott. A város központjáig kúszó, tágas kertek kolostorokat és hatalmas luxuspalotákat rejtettek, amelyek közül nem egy már az új, a klasszikus közel-keleti stílustól elütő, Perzsiát és az arab fejedelmek fényűző életét idéző stílusban épült. A város lakóinak többsége Balkánról érkezett bevándorló volt. Ezek az emberek elveszítették a múltjukat. Konstantinápoly ókori díszletei egy olyan mesebeli világot testesítettek meg, amelyet már csak nagyon halványan értettek. A klasszikus szobrokat, amelyekkel hajdan Constantinus árasztotta el városát, idegennek… érzékelték."[7]

A bizánci társadalomban végbemenő átalakulási folyamatok ellenére a „görögök állama" több vonatkozásban is eltért a nyugat-európai feudális fejlődéstől. Bizáncban mindvégig megmaradtak a központi irányítású bürokrácia és hadsereg maradványai, valamint – a korábbinál szerényebb formában – a nagyváros jelensége. Ehhez képest Nyugat-Európában jóval erőteljesebb agrarizálódás és a társadalom mélyebb dezintegrációja következett be.

Európa és a kereszténység

A keresztény hit társadalmi és kulturális dimenziója

A klasszikus antikvitás mellett a keresztény vallás gyakorolta a legnagyobb hatást az európai civilizáció kialakulására. Egy további tényezővel is számolnunk kell, a különféle törzsi kultúrák – germán és szláv népek – megjelenésével, de a kereszténység és az antikvitás szerepe – a magas kultúra átadása területén – felülmúlta a törzsi-nemzetségi hagyományokét. Ráadásul az európai történelemben a kereszténység nemcsak vallásos hitként fogható fel, hanem fokozatosan átformálta a civilizáció egészét, s az evangelizáció kibontakozása révén „humanizálta" és „divinizálta" a kultúra valamennyi területét. Ez a folyamat komoly eredményekkel járt, ugyanakkor a kereszténység annyira belenőtt a korabeli kultúrába, hogy „hit" és „kultúra" jószerével szétválaszthatatlan jelenségekké váltak, ami a keresztények számára néha hitelességi problémákat is felvetett. Volt, hogy a korabeli kultúra részévé váló vallásos gyakorlat elszakadt a hit eredeti tartalmától, ami vallási megújulási törekvéseket váltott ki az egyházban. A kereszténység története olyan megújulási hullámok soraként is értelmezhető, amikor hit tisztasága jegyében újra és újra átgondolták a kultúrához való viszonyt. A hit és a kultúra kapcsolata az európai civilizáció történetének egyik alapvető értelmezési keretét alkotja. Az európai kultúrtörténet „reneszánszai" úgy foghatók fel a Karoling-kortól az itáliai humanistákig, mint a kultúra megújításának egymás után következő koncepciói a keresztény hit jegyében, egyben felhasználva a klasszikus antikvitás örökségét. Úgy tűnik, hogy ezek a jelenségek általában is jellemzik a

[7] Brown (1999) 229–231.

kereszténység és a kultúra viszonyát, de a latin keresztény Európa más társadalmakhoz képest még inkább leírható a fentebbi módon.[8]

A kereszténység tágabb értelemben is befolyásolta az európai civilizáció történelmi-kulturális karakterét. Egyrészt elősegítette az Európán kívüli társadalmakra jellemző körkörös-ciklikus időképzettel szemben a lineáris időfelfogás elterjedését, ami a modern haladáseszmény kialakulásának nélkülözhetetlen előfeltételét alkotta. A kereszténység előtti kultúrákban a mítoszok az idő körforgásszerű visszatérésével számoltak, és idegen volt tőlük a megtörtént egyedi események sorozatán nyugvó történetiség gondolata. A zsidó-keresztény hagyományban viszont az idő a maga egyszeriségében játszódott le a világ teremtése és az emberi történelem vége között.[9]

Történelmileg egyedülálló az a szerep is, ahogy a kereszténység hozzájárult a szakrális és a profán szféra elválasztásához. A keresztény felfogás szerint Isten abszolút szuverén és a világhoz képest valami egészen más. A „szent" csakis az isteni szférára korlátozódik, és a világban semmiféle szakrális-mágikus erő nem nyilvánulhat meg. Bizonyos mértékig ebből származik a vallás és a politika szétválasztásának igénye is a kereszténységben, ami a szekularizáció kibontakozásához vezetett az újkor során, de ebből ered a világ uralom alá vetésének modern eszménye is. A mágiától megszabaduló deszakralizált világ a kereszténységnek köszönhetően megnyílt az ember tevékenysége előtt.[10]

A törzsi-nemzetségi csoportok közötti válaszfalakhoz képest a kereszténység tágabb értelemben vett alapot teremtett az „individuális" és az „univerzális" fogalmainak kialakulásához. A keresztény hit felértékelte az egyén szerepét, mivel Isten minden egyes ember üdvözülését egyformán fontosnak tartotta. A kereszténység mindenkihez szól, hiszen törzsi-nemzetségi kötelékektől függetlenül „minden népnek hirdetni kell az

---

[8] A hit és a kultúra viszonyáról: Boda László (1994): *Inkulturáció, Egyház, Európa. Az Evangélium és a kultúrák átültetése.* Mundecon Kiadó.; Lafont, Ghislain (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete.* Atlantisz, Budapest.
Az európai kultúra reneszánszai az itáliai „nagy reneszánszon" túl a Karoling-, Ottó- és 12. századi reneszánsz voltak. Ehhez a kérdéshez általában, illetve különös tekintettel a 12. századi reneszánszra: Burdach, Konrad (1926): *Reformation, Renaissance, Humanismus*, Berlin-Lipcse (MTA Könyvtára, Mikrofilmolvasó). Brooke, Christopher (1969): *The Twelfth Century Renaissance.* Thames and Hudson, London.; Haskins, Charles Homer (1982): *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century.* Clarendon Press, Oxford.; Swanson, Robert Norman (1999): *The Twelfth-century Renaissance*. Manchester University Press, Manchester.; Brague, Rémi (1992): *Europe, la voie romaine.* Criterion, Párizs.

[9] Erről Eliade klasszikus könyve: Eliade, Mircea (1993): *Az örök visszatérés mítosza*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

[10] Szent és profán elválasztásának érett középkori vonatkozásairól az invesztitúra-harc (Kr.u. 12–13. század) összefüggésében: Rosenstock-Huessy, Eugen (1949): *The Driving Power of Western Civilization: the Christian Revolution of the Middle Ages.* Beacon Press, Boston.; Rosenstock-Huessy, Eugen (1951): *Die europäischen Revolutionen und der Charakter der Nationen.*; Europa Verlag, Zürich, Wien. Kereszténység és modernség problémájához: Szabó Ferenc (1991): *Kereszténység és modernség.* In: Szabó Ferenc: *Napfogyatkozás.* Róma, 9–83. A világ „varázslat alóli feloldásához": Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 286–287.

evangéliumot". A kereszténységet megelőzően a vallási kultusz és az etnikum nagymértékben azonosult egymással, és a kultikus tevékenységek közötti eltérések az egyes népcsoportok egymástól való elhatárolódásának alapját képezték. Az egyes csoportokon belül a közösségi szempontok elsődlegesek voltak az egyénhez képest. A kereszténység elterjedésével leomlottak a törzsi-nemzetségi csoportok közötti válaszfalak, és az egyén szerepe felértékelődött a közösséghez képest. Az európai újkor individualizmusa és emberiség egészére vonatkoztatott eszményei elképzelhetetlenek lettek volna a keresztény megalapozás nélkül.[11]

Az európai civilizáció történetében a kereszténység által képviselt bibliai humanizmus is fontos szerepet játszott. A görögökkel megjelenő emberközpontú eszményeket a keresztény humanizmus megerősítette és szélesebb távlatokba helyezte. A keresztény Isten az embert a teremtés koronájául szánta, akinek különös hivatása, hogy beteljesítse a teremtett világban rejlő lehetőségeket. Az ember méltóságát az adja, hogy nyitott a transzcendensre, fogékony a szépre, a jóra és az igazra, és szabad akaratával képes választani a jó és a rossz között. A bibliai humanizmus és a klasszikus antikvitás emberközpontú eszményeinek egybefonódásával az európai civilizáció egyedülálló mértékben nyitottá vált az embert középpontba helyező *(antropocentikus)* kulturális értékek iránt. Ezek híján az individuális értékeket hangsúlyozó újkori európai kultúra története is érthetetlen volna. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a klasszikus antikvitásban egyfajta irodalmi és pedagógiai humanizmus alakult ki, noha számolnunk kell az emberközpontú eszmények korlátozott megfogalmazódásával is, amelynek implicit formája a képzőművészet területén – elsősorban a szobrászat emberábrázolásával – valósult meg.[12] A bibliai humanizmus emberközpontúsága ezeket a klasszikus előzményeket erősítette meg.[13]

A keresztény vallás hatástörténetét vizsgálva utalni kell a bibliai motívumok európai irodalomban és képzőművészetekben játszott szerepére. A görög-római mitológiához hasonlóan a bibliai történetek az európai művészetek közös nyelvét alkotják. Az iskolai művelődés szempontjából hangsúlyozni kell, hogy a latin kereszténységen belül a kora középkortól a „templomnak" és az „iskolának" egyedülálló szimbiózisa jött létre. Olyan kulturális attitűd alakult ki, ahol a *Biblia* ismeretének követelménye egyrészt elősegítette az olvasás és az írásbeliség terjedését, másrészt az iskolai műveltség mindinkább a keresztény hit értelmi reflexiójára törekedett. A latin kereszténység területén a hitismeret nemcsak a bibliamagyarázatot *(egzegézis)* és a liturgiát jelentette, hanem az idők során egyre inkább kibontakozott a vele szoros kapcsolatban

[11] Ehhez: Maritain, Jacques (1931): *Religion and Culture.* Sheed and Ward, London. Weber, Max (1979): 282–290.

[12] Az antikvitás pedagógiai humanizmusához: Marrou, Henri Irénée (1982): *A History of Education in Antiquity*. The University of Wisconsin Press, Madison.; Wi. Pfeiffer, Rudolf (1968): *History of Classical Scholarship*. Oxford University Press, Oxford.

[13] A keresztény humanizmus lehetőségéről: Gilson, Étienne (1944): *L' Esprit de la philosophie médiévale.* Vrin, Párizs.; Maritain, Jacques (1936): *Humanisme intégral: problémes temporels et spirituels d'une nouvelle chrétienté.* Párizs. Rüssel, Herbert Werner (1940): *Gestalt eines christlichen Humanismus.* Occident Verlag, Zürich-Brüsszel.

álló teológiai-filozófiai gondolatforma *(skolasztika)*, valamint a keresztény szépirodalom a maga sajátos műfajaival.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kereszténység az Európa-eszme és az európai történelemértelmezés alakulására is hatást gyakorolt. „Európa" antik földrajzi szemléletből kiinduló fogalmát a keresztények a bibliai hagyomány alapján újraértelmezték. Az ókeresztény egyházatyák az „Európa" szót a bibliamagyarázat keretében kísérelték meg átfogalmazni. Továbbá a kereszténység győzelme a késő ókorban az antik történetírók szemléletmódjához képest a keresztény történetírás „forradalmával" járt. Általában véve elmondható, hogy a klasszikus antikvitáshoz képest a keresztény történetírók már nem annyira a változatlan emberi jellemek ábrázolására, hanem az isteni akaratot megvilágító üdvtörténeti szemlélet érvényesítésére törekedtek. Ebből kiindulva határozták meg az európai népek történelmi szerepét. Az ókeresztény egyházatyák egy része a kereszténységet még a római birodalmi kerettel azonosította, de a kora középkortól – Kr.u. 5-6. század – folyamatos kihívást jelentett az európai barbár népek beillesztése a keresztény üdvtörténet rendjébe. A hanyatló római birodalom és a formálódó Nyugat-Európa fogalmait egyaránt viszonylagossá tette az egyetemes keresztény üdvtörténet koncepciója. A korai barbár királyságok bizonytalan körvonalai sem rajzoltak fel olyan társadalmi-kulturális tartalmat a kora középkor elején, amire könnyűszerrel alkalmazni lehetett volna Európa fogalmát. Talán ezeknek tudható be, hogy az „Európa" szó használatára jószerével alig találunk példát a Kr.u. 5-6. században.

A Kr.u. 7-8. században Anglia és Germánia megtérésével került sor a latin keresztény kultúrközösség alapjainak lerakására, s az iszlámmal való konfrontáció a Kr.u. 8. század során új jelentéssel töltötte meg Európa fogalmát. A korabeli nyugat-európai szövegekben nemcsak „kereszténye̋ket", hanem „európaiakat" is említettek az iszlám elleni harc kapcsán. Nagy Károly császárrá koronázásával első ízben rajzolódtak ki a keresztény Nyugat-Európa körvonalai, amit jól érzékeltet, hogy a Karoling-monarchia kapcsán már gyakoribbá vált az „Európa" szó használata.

Az ezredforduló után nekilendülő Európát nagyobbrészt a keresztény egyetemesség eszméje mozgatta. Ezért az sem tekinthető véletlennek, hogy a Kr.u. 11–13. században már inkább a „kereszténység", mint az „Európa" kifejezéssel érzékelteték a latin keresztény kultúrközösség fogalmát. A keresztes háborúk korának terjeszkedése a magabiztos és lendületes keresztény univerzalizmusnak kedvezett. Az érett középkor századainak látványos kulturális fellendülése, illetve a keresztény Európa spirituális egysége egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a *Respublica Christiana* eszméjét később is az európai egység ideális megvalósulási formájának tartották. A késő középkor végén az egység illúziója szétfoszlott, és e fájdalmas tény ellensúlyozására jelentek meg az első európai egységtervek a Kr.u. 14–15. században.

Európa a bibliai hagyományban

A lakott világ – *oikumené* – három kontinensre történő felosztása a klasszikus ókorhoz hasonlóan a középkorban is továbbélt. A középkori elképzelések szerint Jeruzsálem volt a világ középpontja. A keresztény gondolkodásmód számára magától értetődő volt

a Szent Várost Európa, Ázsia és Afrika határainak metszéspontján elhelyezni ezzel is igazolva üdvtörténeti jelentőségét. A középkori világszemlélet Európa, Ázsia és Afrika világtörténelmi helyét a *Biblia* fényében mutatta be. A keresztény hagyományban a Kr.u. 4–5. században Szent Jeromosnál és Szent Ágostonnál található meg az a később igen elterjedt gondolat, amely a három kontinens történetét Noé három fiával kapcsolta össze. Eszerint Sém Ázsia, Hám Afrika és Jáfet Európa ősatyja lett volna. Ez a késő középkorban is népszerű allegorikus értelmezés jól érzékeltette a keresztény szemlélet antik földrajzi kategóriák „krisztianizálására" vonatkozó törekvését.

Az „Európa" szó eredetileg a klasszikus antikvitásból és nem a biblikus hagyományból származott, bár később az európai kontinens szorosan összefonódott a kereszténységgel. Az ókori eredetű földrajzi fogalom archaikus Görögországban (Kr.e. 8–6. század) kialakuló jelentését először az ókeresztény egyházatyák bibliakommentárjai alakították át. Az ókeresztény kor előtt a zsidó gondolkodás hagyományában is előkerült, Josephus Flavius történeti munkáiban. Flavius zsidó származású történetíró volt, aki azután került Rómába, hogy Titus császár légiói Kr.u. 70-ben elfoglalták Jeruzsálemet. Széleskörű görög műveltséggel rendelkezett, mégis arra törekedett, hogy a római világuralommal és a hellenisztikus kultúra fölényével szemben a zsidó nép ősi voltát bizonyítsa. Flavius leírja, hogyan népesítették be Noé leszármazottai az özönvíz után a Földet. Európát illetően arra utal, hogy Noé egyik gyermeke, Jáfet hét fia Kis-Ázsiában telepedett le, és Európában az Ibériai-félszigetig, illetve a Don folyóig jutottak el. A zsidó történetíró foglalkozott Noé másik két fiának, Sémnek és Hámnak a történetével is. Megállapította, hogy Hám gyermekei éppúgy kizárólagosan Afrikát népesítették be, ahogy Jáfet utódai Európát. Ehhez képest Ázsiában Sém fiai osztoztak Jáfet és Hám utódaival, de a legnagyobb terület az Eufrátesztől az Indiai-óceánig Sém leszármazottainak jutott. Flavius felfogásában már megfigyelhető a klasszikus antikvitásból ismert három földrész népeinek egybekapcsolása Noé gyermekeivel, de a három fiú leszármazottai nem kizárólagosan uralják az egyes kontinenseket. Mindenesetre Josephus Flavius az egyházatyák előtt először tett kísérletet az ószövetségi genealógia és az antik földrajzi kategóriák összekapcsolására.

Ezt a hagyományt vitte tovább Szent Jeromos bibliakommentárjában. Jeromos jól ismerte az antik szerzőket és a szentírási szövegeket, ami lehetővé tette számára, hogy az ókeresztény egyházatyák legnagyobb tekintélyű bibliamagyarázójává váljon. Az *Ószövetség* könyveihez írt kommentárjában azzal érvelt, hogy Jáfet neve etimológiailag az „elterjed" és „szétterjed" szavakra vezethető vissza, ami arra utal, hogy leszármazottai, a keresztények felülmúlták Sém törzsét, a zsidókat. Jeromos kortársa volt Szent Ágoston, aki inkább teológusnak tekinthető, mint egzegétának, és elmélyült filozófiai műveltséggel rendelkezett. Az észak-afrikai születésű Ágoston is igyekezett allegorikus jelentést adni a Noé fiairól szóló történetnek. A *De civitate Dei* című történetfilozófiai munkájában Ágoston is tárgyalta Jeromos Jáfettel kapcsolatos etimológiáját, és azt állította, hogy Sémtől származnak a zsidók, illetve Jáfettől a keresztények. A Föld Ágoston szerint is három földrészre osztható, Európára, Ázsiára és Afrikára. Ezek között a legnagyobb Ázsia, amely kiteszi a világ egyik felét, míg a másik két kontinens, a tenger által elválasztott Afrika és Európa a másik felét. Az ókeresztény hagyományban a később népszerűvé váló középkori elképzelések szinte valamennyi

eleme megjelent. Egyfelől a három kontinenssel kapcsolatos elgondolások, másrészt Noé fiainak azonosítása a zsidókkal és a keresztényekkel. Ahogy a kereszténység elterjedt Európában, úgy egyre inkább elfogadottá vált, hogy Jáfet leszármazottait az európai keresztényekkel azonosítsák.[14]

A keresztény történelemszemlélet és Európa

Az antik földrajzi kategóriák átértelmezése az Európa-fogalom fontos fejezetének tekinthető. A kereszténység egy további területen is hatást gyakorolt az európai civilizáció eszméjének kialakulására. A történetírás keresztény „forradalma" jelentős mértékben befolyásolta azokat a gondolati kereteket, amelyek alapján az emberiség történetét értelmezték. A görög-római történetírók általában egy nép történetét – Titus Livius például Róma múltját – írták meg. Az antik történetírás a történelmi fejlődés lehetőségéhez távolságtartóan viszonyult, és a múltat inkább a változatlan emberi természet sokféleségében, illetve morális tanulságok levonására alkalmas példázatok együtteseként szemlélte. Ehhez képest a keresztények az emberiség történetének megörökítésére törekedtek. A „világtörténelem" lényegében keresztény találmány, még akkor is, ha először üdvtörténeti keretben bontakozott ki. Ahogy a keresztények Istene minden embert üdvözíteni akar, úgy a keresztény történetírók is fontosnak tartották, hogy az egész emberiség történetét ábrázolják. A keresztény történetírás kezdettől fogva arra törekedett, hogy az *Ószövetség* első könyvei – amelyek az emberiség eredetét és történetének kezdeteit mutatták be – és a különféle eurázsiai népek történetének összekapcsolásával rendet teremtsen a múltbeli történések kusza halmazában. A történelmi múlt értelmezésének szemléleti keretét a lineáris időfelfogás adta.

„A pogány megközelítésekkel szemben az egyházatyák közötti vitákból, a keresztény szövegek értelmezéséből a történeti események hatása alatt egy sajátosan keresztény múltszemlélet bontakozott ki. Sokkal többről volt szó annál a gyakran emlegetett változásnál, hogy a ciklikus fejlődési modellről egy lineáris történetszemléletre tértek át… Platón és más filozófusok elmélete az évezredek során önmagát ismétlő nagy 'kozmikus körforgásról' valóban olyan világképnek engedett utat, mely szerint a világ ex nihilo jött létre és csupán egyszer halad végig pályáján. Ezen belül mindenesetre a keresztények továbbra is elfogadták az egyes emberek és csoportok életét befolyásoló olyan ciklikus elméleteket, mint például a bűn (vagy a hitehagyás), ítélet, büntetés és felemelés állandó körforgásának tételét.

A lényeges változást az Ótestamentum szemléletének átvétele jelentette, mely szerint Isten maga alakította a történelmet. Az Ótestamentum a zsidók és az Úr különleges, a patriarchiális korban létrejött Szövetségén alapuló viszonyának tanúbizonysága volt. Isten a zsidókat választott népévé tette, földet kínált nekik a megtelepedéshez, a népnek pedig gyarapodást ígért. Ez az ígéret egyrészt reményt adott a jövőre nézve, másrészt minden alkalommal súlyos büntetést vont maga után, amikor a zsidók Isten akaratától eltávolodtak vagy nem helyes módon imádták az Urat. Lényegében a zsidó

[14] Ehhez: Breisach, Ernst (2004): *Historiográfia.* Osiris, Budapest, 86–96.

törzsek története – egy történeti jelenség – a látható jelenségek mögött álló isteni tervet szemléltette. Az egész világ és annak minden eseményét kormányzó Isten a görög és római istenekkel ellentétben nem önkényesen cselekedett, hatalmát nem osztotta meg a Sorssal és Fortunával, hanem a világot közvetlenül és bölcsen irányította. A folyamat során pedig megnyilatkozott az emberek előtt.

A Megtestesülésről beszélve a keresztények Isten és a világ kapcsolatát emelték ki: Isten Jézus Krisztus alakjában élt a Földön. Ez az esemény, amely a világ keletkezésétől Krisztus végső, második eljöveteléig, a Parusziáig tartó folyamatban központi helyet foglalt el, lehetetlenné tette a kereszténynek, hogy a görög és a római hagyományoknak megfelelően a történelmet a változatlan emberi természet végtelen számú változataként fogják fel. A történelem ezzel szemben egy olyan fejlődést mutatott számukra, melynek sajátos kezdete, központi eseménye és végső célja volt, amit a Szentírás tárt fel. Az emberi jelenségek ilyen eltérő felfogásának bemutatására a klasszikus történetírói formák idővel alkalmatlanokká váltak."[15]

A múltbeli események kusza halmazában való rendteremtés egyik irányát az összehasonlító kronológia kialakítása jelentette. A görög-római antikvitásban a hellenisztikus történetírás kísérletezett először az egyetemes történet megalkotásával. Ilyen irányú törekvések voltak a szicíliai Diodórosz vagy a rhodoszi Kasztór történeti munkái. Kasztór kronológiai táblázatokat is készített, amivel a későbbi keresztény történetírók által is kedvelt munkamódszert alkalmazott. Ezekből az előzményekből kiindulva Sextus Julius Africanus a Kr.u. 3. században, majd Caesareai Euszebiosz a Kr.u. 4. században felépítették a keresztény világtörténet koncepcióját. Mindketten tartózkodtak a történetfilozófiai értelmezéstől, mégis az egyiptomi, asszír, illetve a görög, római, valamint az ótestamentumi és a keresztény történet eseményeinek egymás mellé helyezésével szép eredményeket értek el a teremtéstől az egyház koráig ívelő világtörténelem párhuzamosan zajló eseményeinek bemutatásában.[16]

A történelmi múlt rendszerezésének másik irányát a biblikus történetfilozófiai megközelítés alkalmazása jelentette. Dániel próféta megfejtése a babiloni király négy birodalommal kapcsolatos álmáról többféle értelmezésnek adott talajt. Eszerint a világi történelmet négy királyságra tagolták. Korai változatában a babiloniak, a médek, a perzsák és a makedónok kaptak helyet e felosztásban, majd később a római birodalom terjeszkedése miatt alaposan át kellett alakítani az egész modellt. A Kr.u. 5. században Orosius szerint a római császárság képezte az utolsó egyetemes államot, és utána Krisztus második eljöveteléig nem is következik újabb birodalom. Róma sorsa tehát szorosan összekapcsolódott a végső időkben megjelenő kereszténységgel.

A négy királyság elméleténél erőteljesebb biblikus jellegű történetfilozófiai koncepciót alkotott Szent Ágoston, aki a történelmet a törvények előtti korra, a törvények időszakára és az isteni dicsőség korára tagolta. A földi történelmet Ágoston hat korszakra osztotta, amit az emberi élet szakaszaival jellemzett. Az Ádámtól Noéig tartó időszak a csecsemőkort, Noétól Ábrahámig a gyermekkort, Ábrahámtól Dávidig a serdülőkort, Dávidtól a babiloni fogságig a fiatal kort, a Babilonból való hazatéréstől

[15] Breisach (2004) 86–87.
[16] Breisach (2004) 90–91.

Jézus Krisztus eljöveteléig az érett felnőttkort, Jézus Földi életétől második eljöveteléig tartó korszak az öregkort jelentette. Ágostonnál az egyház ideje az emberiség öregkorával vált azonossá.

A történetfilozófiai megalapozottságú keresztény világtörténelmi koncepciók az egyszerű korszakoláson túl az emberi fejlődés megragadására is kísérletet tettek. A történelmi fejlődés feltételezése és az emberiség egészére kiterjedő vizsgálati keret a keresztény üdvtörténet sajátossága volt. Az újkor nagy történetfilozófiái – akár Condorcet, Hegel vagy Marx nézeteiről van szó – a keresztény világtörténelem deszakralizált változatainak is tekinthetők, és általában mindkét szempontot szem előtt tartották. Ebben az összefüggésben igyekeztek megragadni az európai történelem sajátosságait. Az európai kontinenst a fejlődés csúcspontjaként, illetve az egész emberi történelem kitüntetett színtereként gondolták el. A „hosszú 19. század" történetfilozófiái világosan megfogalmazták az emberiség emancipálódását szolgáló történelmi folyamat lényegét. Ehhez képest a keresztény üdvtörténet alapvető dilemmája volt, hogy Isten országának kiteljesedése mennyiben azonosítható a fejlődés evilági fogalmával.

A latin keresztény kultúrközösség kialakulása

Az ókor vége. A Pirenne-tézis

A történettudomány a nyugat-római birodalom Kr.u. 476-ban bekövetkező bukását ma már nem tekinti az ókor és a középkor közötti alapvető korszakhatárnak. Elsők között Henri Pirenne, belga történész intézett kihívást ezzel a felfogással szemben a 20. század első évtizedeiben. Pirenne úgy vélte, hogy a nyugat-római birodalom bukásával az ókor nem ért véget, mert továbbra is fennmaradt a Mediterráneum egységét biztosító földközi-tengeri kereskedelem. A klasszikus ókor lényegében tengerparti orientációjú városi kultúra volt, aminek létét csak egy hódító ellenséges civilizáció, az iszlám megjelenése kérdőjelezte meg. Mohamed harcosainak támadása megzavarta a földközi-tengeri kereskedelmet, ami elvonta a városok éltető gazdasági alapjait. Az iszlám győzelmei közvetlenül a városok hanyatlását és az önellátó gazdálkodás előtérbe kerülését készítették elő. Eszerint az ókor lezárulását az iszlám térhódításával kell összekapcsolni, ami lehetővé tette, hogy az Alpoktól északra új civilizáció szülessen meg. Ennek alapját a kontinentális agrárgazdaság képezte. A rurális jellegű társadalom elitjét a földbirtokos katonai arisztokrácia jelentette. A középkor kezdetét a Kr.u. 7–8. századra tehetjük, és első kifejlett formája a Karoling-monarchia volt.[17]

[17] Pirenne a húszas évektől publikálta különböző folyóiratokban az ókor és a középkor korszakhatárával kapcsolatos gondolatait. A „Pirenne-tézis" összefoglaló kifejtése 1937-ben *Mahomet et Charlemagne* című posztumusz művében jelent meg. Pirenne, Henri (1970): *Mahomet et Charlemagne.* Presses Universitaires de France, Párizs. A Pirenne-tézishez magyarul: Pirenne, Henri (1983): *A középkori gazdaság és társadalom története.* Gondolat, Budapest.

Pirenne tézisei számos vitát váltottak ki, és ráirányították a figyelmet az ókor és a középkor közötti korszakhatárral kapcsolatos kérdésekre. Ezek a kérdések szorosan összekapcsolódtak a latin keresztény kultúrközösség megszületésének problémáival. Noha a történettudomány Pirenne téziseit ma nagyobbrészt nem fogadja el, az iszlám hódítás szélesebb következményei felhívják a figyelmet arra a folyamatra, amelynek nyomán a mediterrán súlypontú antik civilizáció nyugat-európai központú keresztény hűbéri társadalommá alakult át. Ezek a változások tágabb történelmi keretbe illeszthetők. Kétségtelenül arra utalnak, hogy a civilizációs folyamat térbeli mozgása a Földközi-tenger keleti medencéje felől Nyugat-Európa felé haladt. Jelenleg a történettudomány a kora középkori változásokat az ókorból való lassú és sokténye zős átmenetként értelmezi, amelynek végeredménye szinte észrevétlenül vezetett az új társadalmi formák alapjainak lerakásához. Ebből kiindulva kell választ keresni arra a kérdésre is, hogy melyek voltak a latin keresztény kultúrközösség kialakulásának legfontosabb lépései.[18]

Kezdőpontként a római birodalom Kr.u. 3. századi válságát kell említeni, amely a határokon fellépő katonai nyomás következtében első ízben vezetett jelentősebb átalakulásokhoz a klasszikus antik civilizáció szerkezetében. E változások alapján a történészek a Kr.u. 3-4. századtól a „posztklasszikus világról” avagy a „kései antik” korszakról beszélnek. A kései antikvitás leginkább a politikai szerkezet változásaiban – az augustusi államnál jóval erőteljesebb hatalmi apparátussal rendelkező késő római állam megjelenésében – ragadható meg. Gazdasági és kulturális szempontból viszont fennmaradt az erőteljes folyamatosság a klasszikus korral. A Mediterráneum gazdasági vérkeringését ezután is a tengerparti orientációjú városi kultúra biztosította, amelynek egységét a földközi-tengeri kereskedelem tartotta fenn. Szintén nem változtak a művelődés ideáljai, legfeljebb a kulturális teremtő erő egyfajta hanyatlásáról lehet beszélni a művészet egyes területein. Az iskolai művelődés továbbra is éppúgy a retorikus kultúra eszményeit helyezte előtérbe, mint a császárság első századaiban. Kései antikvitásról addig beszélhetünk, amíg – a hatalmi szerkezet változása ellenére – fennmaradt a Mediterráneum gazdasági egysége, és a kultúra megőrizte kontinuitását a klasszikus antikvitás jellegzetességeivel.

Pirenne tézisei szerint a kései antikvitás Kr.u. 6-7. század fordulóján ért véget, amikor az iszlám hódítás megtörte a Földközi-tenger gazdasági egységét. Az iszlám térfoglalásának gazdasági következményeit a történészek ma nem tartják olyan jelentősnek, de az antik kultúrától való eltávolodás szempontjából ez az időszak meghatározó mérföldkőnek bizonyult. Nagy Szent Gergely pápasága (Kr.u. 590–604) jól érzékelteti a kibontakozó változásokat. Gergelyről szokták mondani, hogy ő volt az első

[18] A Pirenne-tézis utóéletéhez és rendkívül terjedelmes vitájához a teljesség igénye nélkül: Ganshof, Francois-Louis (1936): *Henri Pirenne and Economic History.* In: *The Economic History Review,* Vol. 6. No. 2. 179–185.; Maritain, Jacques (1936): *Humanisme intégral.*; Dennett, Daniel C. (1948): *Pirenne and Muhammad*. In: *Speculum,* Vol. 23. No. 2. 165–190.; Brown, Peter (1974): *Mohammed and Charlemagne*.In: *Daedalus,* Vol. 103. No.1. 25–33.; Frank, Kenneth W. (1993): *Pirenne Again: A Muslim Viewpoint*. In: *The History Teacher,* Vol. 26. No.3. 371–383.; Verhulst, Adriaan (1989): *The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirenne Thesis.* In: *Past and Present,* No. 122. 3–35.

„középkori szellemiségű" pápa. Ez az állítás sok mindenre utalhat, például a görög nyelvvel kapcsolatos fenntartásaira, vagy a legnagyobb hatású nyugat-európai szerzetesrendet életre hívó bencés regula iránti elköteleződésére, illetve az új földrajzi tájékozódást kifejező angol térítés támogatására és egyfajta gyakorlatias „lelkipásztori" teológia művelésére. Mindenesetre Gergely világszemlélete a Kr.u. 6–7. század fordulóján már egyértelműen elszakadt a késő ókor világától. Úgy tűnik, hogy az antikvitás fokozatos elhalványulása világosan érzékelhető folyamat volt az iszlám hódítás előestéjén, aminek – kulturális értelemben – Nagy Szent Gergely pápasága inkább csak végpontja, mint kizárólagos kifejezője volt.[19]

A kései antikvitás során a Kr.u. 3–6. században több egymásra következő mozzanat játszódott le, amely az ókortól való eltávolodást jelezte. A Kr.u. 4. század végén meginduló népvándorlás a birodalom nyugati tartományainak egyes területein visszájára fordította a romanizáció folyamatát. Ezzel együtt a mediterrán világ népesedési fölénye is mérséklődött a Barbarikummal szemben. A nyugat-római császárság Kr.u. 476-os bukása mégsem hozott magával jelentős politikai változást, és a Kr.u. 5. század végére konszolidálódó germán királyságok a római politikai és kulturális eszmények jegyében szerveződtek meg. Ugyanakkor az antik világgal való kontinuitást illetően komoly törést jelentett Justinianus kelet-római császár törekvése a birodalom helyreállítására, amely a függetlenedő nyugati tartományok germán királyságai elleni katonai akciót is magába foglalta. A K.u. 6. század derekán vívott gót háborúk Itáliában a római kori városok pusztulását eredményezték. A Justinianus háborúi nyomán terjedő pestis általában véve is hozzájárult az ókori világ maradványainak szétzilálódásához. A Kr.u. 6. század végén, amikor Nagy Szent Gergely lett Szent Péter utódja, az antikvitással való közvetlen kapcsolat már több vonatkozásban meglazult. Az iszlám megjelenésekor az ókori világ emléke elhalványulóban volt, ami lehetővé tette egy megváltozott jellegű keresztény kultúra térhódítását.

Az is fontos tanulság, hogy az iszlám vallásnak az európai civilizáció kialakulásában játszott szerepét nem szabad egyedül a Pirenne-tézis gazdaságtörténeti érvei alapján megítélni. Kétségtelen, hogy a földközi-tengeri gazdasági világ még a Kr.u. 6. században is fennmaradt, és az iszlám megjelenése sem vezetett olyan mértékben a városok és a pénzgazdálkodás eltűnéséhez, mint korábban feltételezték. Továbbá az antik világtól való eltávolodás szemmel láthatóan már a Kr.u. 6. század során kibontakozóban volt. Ezért az iszlám hódítás jelentőségét sokkal inkább abban kell látni, hogy elősegítette a keresztény Nyugat-Európa vallási-kulturális önazonosságnak kibontakozását.[20] Az iszlám megjelenése előtt a kereszténység erőtartalékai főleg keleten voltak. A keleti pátriárkák egyházi tartományaiban élő hívők számához és erőforrásaihoz képest a nyugati egyház kezdetben gyengének és szegényesnek tűnt. Azzal, hogy az egyiptomi és a szír kereszténység iszlám uralom alá került, a nyugati kereszténység szerepe

[19] Ehhez: Markus, Robert A. (1990): *The End of Ancient Christianity.* Cambridge University Press, Cambridge.; Markus, Robert A. (2004): *Nagy Szent Gergely és kora.* Kairosz, Budapest.

[20] Így értelmezi egyebek mellett az ismertebb korszerű Európa-történeti összefoglalók közül: Davies, Norman (2002): *Európa története*. Osiris Kiadó, Budapest. 261.

jelentősen megnövekedett. Ráadásul az iszlám kikényszerítette az antik mediterrán kultúra súlypontjának észak(nyugat)ra tolódását, és egy keresztény identitású nyugat-európai kultúrközösség megszilárdulását az agresszív külső ellenséggel szemben. Az iszlám uralom alá kerülő földközi-tengeri tartományokkal szemben a római egyház egyre inkább az Alpoktól északra lévő térségekre támaszkodott.

A frankok megtérése

Ezek a területek ígéretes módon megnövekedtek a keresztény evangelizáció eredményei következtében a Kr.u. 7–8. század során. Nyugaton a korai egyház első keresztény közösségei Itália és Hispánia területén jöttek létre. A keresztény vallás gyorsan terjedt Galliában is, és a népvándorlás alatt a városi arisztokrácia soraiból származó galliai püspökök kulcsfontosságú szerepet játszottak a helyi közösségek védelmében. A Kr.u. 5–6. század fordulóján a frank állam lett az első tartósan fennmaradó korai germán államalakulat, amely a római katolikus hit mellett foglalt állást. Ennek köszönhető, hogy a későbbi francia királyok, akik Chlodvig, első frank uralkodó leszármazottainak tartották magukat, mindig is számot tartottak arra, hogy az „egyház legidősebb leányának" nevezzék Franciaországot. Ebben az összefüggésben kell utalni arra, hogy a francia nemzeti önértelmezés Európa-eszméhez való viszonya nemcsak a nagy francia forradalom hagyományán nyugszik. Ez utóbbi szerint Franciaország Európa szekularizált „nagy nemzete", amely forradalmi küldetéssel bír és mintát ad a többi európai nép számára is. Másfelől kialakult egy távolabbi múltra visszanyúló katolikus identitás is, amely Franciaország európai nemzetek között betöltött különleges helyét az itteni kereszténység „ősiségében" látta.

A Meroving frank uralkodók hatalma kiterjedt az egykori római Galliára, valamint egyes Rajnától keletre fekvő területekre. A királyok befolyása kelet felé haladva egyre csökkent, és országuk „nyitott határa"[21] pogány germán törzsekkel érintkezett. Germánia keleti része a Kr.u. 6. század végén éppúgy kívül esett az evangelizáció folyamatán, ahogy Britanniában sem zárult le a térítés folyamata az egyház római kori terjeszkedése következtében. A nyugat-európai kultúrközösség későbbi „nagy nemzetei" közül a Kr.u. 6. század végéig a római birodalom egykori területei, Itália, az Ibériai-félsziget és Gallia – a későbbi olasz, spanyol és francia nemzetek – jártak élen a kereszténység elterjedésében. Britannia és Germánia – az elkövetkező századokban az angol és a német nemzetek – megtérése egyelőre kérdéses volt.[22] Amennyiben „Európa megszületését" a latin keresztény kultúrközösség kialakulásával azonosítjuk, alapvető kérdéssé válik a kereszténység, mint vallási-civilizációs keret kialakulása.

Úgy tűnik, hogy Nyugat-Európa valamennyi „nagy nemzetének" a megtérésére volt szükség ahhoz, hogy a latin keresztény kultúrközösség létrejöttéről beszélhessünk. A kora középkor történetében ezért tekinthető kulcsfontosságú mozzanatnak az angol és a német területek evangelizációja. Ezek a népek nemcsak északi és keleti irányba tágították ki a római katolikus egyház hátországát, hanem megtérésükkel azok a térbeli

[21] A „nyitott határok" kérdése és a „határok lezárásához": Brown (1999): 247–267.

[22] Európa „nagy nemzeteit" Guizot történetszemlélete alapján értelmezzük: Guizot, Francois (1867): *Az európai polgárosodás története.* Stolp Károly tulajdona, Pest.

dimenziók is kialakultak, amelyek a későbbi századokban az európai civilizáció magterületeit jelentették. Figyelemre méltó tény, hogy a brit és a germán területek evangelizációja a középkori keresztény kultúra közös alapját is megteremtette. Ebben az összefüggésben válik érthetővé annak a jelentősége, hogy Britannia és Germánia megtérése a római egyházzal való szoros kapcsolat jegyében történt.

Az angolszász királyságok megtérése

Britanniában már a római uralom alatt megindult a térítés. A kereszténység a Kr.u. 5–6. században a kelta törzsek által uralt Írországban is gyorsan elterjedt. A nyugat-római birodalom felbomlása következtében a légiók a Kr.u. 5. század elején végleg visszavonásra kerültek Britannia területéről, és ez a változás utat engedett a népvándorlás hullámainak. Az Északi-tenger felől támadó pogány angolszászok egyre több sikert értek el a védekező kelta britekkel szemben. Ez utóbbiak a római uralom alatt részben romanizálódtak, és a kereszténység is terjedt közöttük. A rómaiak távozásával magukra maradó britek elutasították, hogy a gyűlölt angolszász hódítók között hirdessék az evangéliumot, ami a keresztény hit válságához vezetett a szigeten.

Emiatt volt különös szerepe annak, hogy Nagy Szent Gergely pápa a Kr.u. 6–7. század fordulóján negyven szerzetest küldött Angliába missziós céllal. Ekkor a sziget területén már angolszász királyok uralkodtak. Ugyan még nagyobbrészt pogányok voltak, de érdeklődtek a kereszténység iránt, és egyesek közülük elősegítették a térítők munkáját. Ezek a Rómából érkező bencések és a nyugatról jövő kelta ír szerzetesek közösen térítették meg Angliát a Kr.u. 7. század során. A térítés során az írek lassan visszaszorultak és átadták helyüket az a pápa felé hűséget mutató, illetve az angolszász uralkodókkal szívélyes viszonyt ápoló bencés szerzeteseknek. Az evangelizációs folyamat eredményeként a Kr.u. 7–8. században virágzó szerzetesi kultúra alakult ki Angliában, ami később a nyugat-európai iskolai művelődés egészére hatást gyakorolt. Utalni kell arra, hogy a Karoling-reneszánsz sem lett volna elképzelhető a Brit-szigeteken kibontakozó előzmények nélkül.

Germánia evangelizációja

Germániában is fontos változások mentek végbe a Kr.u. 7–8. századi térítések során. Az ír szerzeteseknek köszönhetően már korábban lezajlott az evangelizáció első hulláma. Az ír kereszténység egyébként meglehetősen elszigetelt jelenségnek tekinthető a kora középkori Nyugat történetében. Az Ír-sziget evangelizációja viszonylag korán megkezdődött Szent Patriknak (Kr.u. 385–461) köszönhetően, aki a távoli földközi-tengeri kereszténység tapasztalatait honosította meg hazájában. A kelta ír törzsek között meggyökerező keresztény hit sajátos szokásokkal rendelkezett, és alig volt kapcsolata Rómával. A később elterjedő bencésekkel szemben, akiket a helyben lakás *(stabilitas loci)* jellemzett, az írek szívesen vándoroltak Krisztusért *(peregrinatio pro Christo).* Ebből eredően az ír szerzetesek a Kr.u. 6. századtól megjelentek a nyugat-európai kontinensen, és kolostorokat is alapítottak. Bár Európa nyugati perifériáján elszigetelt világot alkottak, mégis megőrizték a latin műveltséget, és a kontinensre

gyakorolt kulturális hatásuk sem volt elhanyagolható. Nekik köszönhető például a reneszánszkori olasz humanisták által kéziratai miatt nagyra becsült észak-itáliai bobbiói monostor létrejötte.

Az ír szerzetesek vándorlásai – egyéb más térítők mellett – elősegítették a germán területek megtérését. Az írek az egyházszervezés világosan körvonalazódó elvei nélkül térítettek, és inkább a helyi kultúrákkal való együttélésre törekedtek. Ugyanakkor mindvégig kérdéses volt, hogy meddig tartható fenn a keresztény hit tisztasága és dogmatikai egyértelműsége megfelelő szervezeti keretek nélkül. A keresztény térítés újabb hulláma a Kr.u. 8. században Germániában erre a problémára adott válaszként is felfogható. Ekkor az evangelizáció elsősorban Szent Bonifác nevéhez kötődött, aki Rómára és az angliai bencés hagyományokra támaszkodott. A kitűnő szervező és energikus Bonifác már jóval kevesebb megértést mutatott a helyi kultúrák iránt. Egyebek mellett ezt fejezte ki azzal is, hogy kivágatta a germánok nevezetes szent fáját. Bonifác jó kapcsolatokat ápolt a frank udvarral. Noha térítő útjai során maga is vértanúként vesztette életét, a munkája során kialakuló egyházszervezet számára a frank katonaság bizonyos védelmet jelentett. A frank állam keleti határai meglehetősen képlékenyek voltak, kelet felé haladva a királyok befolyása egyre csökkent. Germánia megtérése egyszerre nyugodott a térítők áldozatvállalásán és a frank katonaság támogatásán.

A germán területek számottevő része a Kr.u. 8. század során kereszténnyé vált. Az evangelizáció és az egyházszervezés eredményeként virágzó kulturális központok is létrejöttek. Közülük az egyik legjelentősebb Fulda kolostora volt. A keresztény kultúra kibontakozása együtt járt a frank intézmények elterjedésével, majd a hűbéri társadalom alapjainak megteremtésével. A latin keresztény kultúrközösség dimenzióinak kitágulásával egy időben a keleti és a nyugati kereszténység eltávolodása egyre markánsabbá vált. A vallási-kulturális különbségek elmélyülése Bizánc és a Nyugat politikai szembenállását is megalapozta.

A képvita és következményei

Az arab-iszlám hódítások a Kr.u. 7. század első felében a kelet-római birodalom közel-keleti tartományainak elvesztésével jártak. Az egyiptomi, szíriai monofiziták és Bizánc között fennálló ellentétek hozzájárultak az arabok sikereihez. A közel-keleti keresztények tekintélyes része a khalkédóni zsinat (Kr.u. 451) krisztológiai kérdésekben hozott döntései óta ellenségesen viszonyult a bizánci kormányzathoz. A megsértett monofiziták közömbösen szemlélték, ahogy a kelet-római seregek vereséget szenvednek a muszlim támadóktól. A khalkédóni zsinat állásfoglalása a bizánci uralkodó és a római pápa közös véleményén nyugodott, amely mindenekelőtt az egyiptomi monofizitákat érintette érzékenyen. A kelet-római császár és a pápa közötti együttműködés – a kisebb-nagyobb viták ellenére – egészen a képromboló mozgalom kezdetéig tartott (Kr.u. 726). Bár egyes újító szellemű császárok – maga Justinianus is – rövidebb időszakokra eltávolodtak Rómától, amikor a birodalom egysége érdekében engedményeket tettek a harcias egyiptomi monofizitáknak. Mégis a bizánci uralkodók mindig elismerték, hogy a pápa az egész római birodalmi egyház feje. A pápák viszont

nem kérdőjelezték meg a kelet-római császárok világi uralmi jogosítványait a birodalom egészére vonatkozóan. A római pápák nem akartak önálló világi hatalmat kiépíteni Itália területén, de elvárták, hogy a bizánci uralkodók megvédjék őket a longobárdok támadásaitól.

A longobárdok a népvándorlás utolsó hullámaként Kr.u. 568-ban törtek be az itáliai-félsziget területére, és önálló fejedelemségeket létrehozva nagy zűrzavart és bizonytalanságot terjesztettek maguk körül. A kritikus helyzetben a pápák rászorultak a császárok támogatására. Bár a bizánci csapatok – korlátozott katonai lehetőségeik miatt – nem voltak képesek minden esetben megfelelő védelmet nyújtani a római egyház számára, a bizánci helytartók és haderő jelenléte mégis létfontosságúnak bizonyult. A pápák és a kelet-római császárok együttműködése a Kr.u. 6-7. században végső soron a földközi-tengeri kereszténység egységén – ezen a klasszikus ókorba visszanyúló gondolaton – nyugodott, aminek az egyetemes egyház spirituális, a római birodalom pedig világi kifejeződése volt. Ez a szakrális és kulturális egység azt is jelentette, hogy a megtérő északnyugat-európai területek egy ideig távoli egyházi „határtartományok" maradtak. Sokatmondó tény, hogy az egyháztörténet a görög és a szír származású pápák korának nevezi a Kr.u. 8. század első felét.[23] Ekkoriban a pápák még bizonyos mértékig a görög-bizánci kultúrát képviselték Rómában. Általában véve elmondható, hogy a görög egyházi kultúra jelentős hatást fejtett ki a kora középkori Itáliában. A születőben lévő latin kereszténység fővárosa, Róma a Kr.u. 7–8. században még ezer szállal kapcsolódott a Földközi-tenger keleti medencéjének hellén-bizánci világához.

A képromboló mozgalom következtében mindez lassan megváltozott. A bizánci uralkodók a Kr.u. 8. század első felében – talán az iszlám hatására – jutottak arra a következtetésre, hogy a képek ábrázolása nem fér össze a keresztény hittel.[24] A császárok és az őket támogató hadsereg a kereszt kivételével valamennyi vallásos tárgyú képet bálványimádásnak minősítettek, s arra törekedtek, hogy felszámolják a helytelennek vélt vallásos gyakorlatot. A szerzetesek és a köznép viszont ragaszkodott a képek tiszteletéhez, ami tartós belső megosztottsághoz vezetett a bizánci birodalomban. A képvita itáliai kihatásai a latin Nyugat elkülönülése szempontjából is fontosnak bizonyultak. A pápaság kezdettől fogva a képábrázolás lehetősége mellett foglalt állást.[25] Az itáliai egyház és a közvélemény egyaránt ellenérzésekkel szemlélte, amikor a helyi bizánci tisztviselők a képromboló császárok döntéseit pártolták. Az intézkedéseket nem is lehetett végrehajtani, és a széleskörű felháborodás következtében a pápák és az itáliai egyház eltávolodtak a császári kormányzat politikájától. Később a bizánci birodalomban is a képtisztelők álláspontja győzedelmeskedett, de Róma és Konstantinápoly növekvő eltávolodásán ez nem változtatott. Mindent egybevetve a képromboló mozgalom hozzájárult a latin

[23] Ehhez: Török József (1999): *Egyetemes egyháztörténelem.* Szent István Társulat, Budapest. 228–229.

[24] A képromboló mozgalom dogmatikai összefüggéseihez: Schönborn, Christoph (1997): *Krisztus ikonja.* Holnap Kiadó, Budapest. 117–141.

[25] A nyugati egyházra nagy hatást gyakorolt Nagy Szent Gergely pápa (Kr.u. 590-604) álláspontja, aki a képnek oktató-tanító funkciót tulajdonított.

kereszténység spirituális és kulturális önállósulásához. A pápák és a bizánci uralkodók kapcsolatának hullámzásai a longobárdok elleni együttműködést is nehezebbé tették. Tágabb értelemben így érthetjük meg István pápa döntését, aki Kr.u. 754-ben végül átkelt az Alpokon és a frank uralkodótól kért védelmet a longobárdok ellen.

A pápaság és a frank állam szövetsége a latin keresztény kultúrközösség kialakulásához vezető hosszú út egyik utolsó lépése volt, ami politikailag is átrajzolta a földközi-tengeri kereszténység erővonalait. A római egyházfők között István pápa volt az első, aki hosszabb ideig tartózkodott az Alpoktól északra fekvő területeken. Róma püspökének ez az utazása egyszerre utalt a Bizánccal meglazuló viszonyra és az északnyugat-európai térség jelentőségének felértékelődésére. A pápaság ettől fogva mindinkább Nyugat-Európa felé orientálódott, ami a mediterrán kereszténység egységének a felbomlásához vezetett a Kr.u. 8. században. Nagy Károly császárrá koronázása Kr.u. 800-ban csak beteljesítette ezt az amúgy is érlelődő folyamatot. Az újonnan létrejövő frank császárság egyfelől az *imperium* megújítását jelentette Nyugaton, ami bonyolult legitimációs kérdéseket vetett fel Bizánccal szemben, amely magát a római örökség egyedüli letéteményesének tartotta. De a politikai legitimáció problémájánál is jelentősebbnek bizonyultak a társadalom és a kultúra területén végbemenő átalakulások.

A pápasággal szövetségre lépő frank birodalom a keresztény társadalomszervezés mintaértékű kísérletének tekinthető, amit az egyházi liturgia, az iskolai művelődés, valamint egyes társadalmi-politikai struktúrák egységesítése kísért. Noha a frank állam sohasem vált azonossá az egész latin kereszténységgel – az angolszász királyságok mindvégig megőrizték politikai függetlenségüket – a területén kibontakozó társadalmi és kulturális átalakulások az egész nyugat-európai térség, majd az ezredfordulón a közép- és észak-európai periféria számára is mintául szolgáltak. Következményeit tekintve a frank uralkodók és a pápák szövetsége jóval több volt egy átlagos politikai döntésnél. Lehetővé tette, hogy a latin kereszténység egésze világos politikai körvonalakat öltsön, amit sajátos társadalmi-politikai struktúrák és kulturális intézmények határoznak meg.

Az ezredforduló felé haladva a latin keresztény kultúrközösség egyre jobban elvált a földközi-tengeri kereszténység hagyományaitól. A Kr.u. 11. században maga a pápaság is az Alpoktól északra fekvő kereszténység hatása alá került. Ennek a folyamatnak a kibontakozásában előrevivő szerepet játszott a Cluny kolostorból szétsugárzó szerzetesi reformmozgalom, aminek szellemisége nagymértékben befolyásolta az egész nyugati kereszténységet és behatolt Rómába is. Bizonyos értelemben elmondható, hogy a Clunyből kiinduló reformok hatására magabiztosabbá váló nyugati kereszténység megerősödő identitása a Kr.u. 1054-es egyházszakadás, s egyben VII. Gergely pápa reformjainak előzményét képezte. A Clunyből kibontakozó kolostori reform az egész európai civilizáció szempontjából is fontos mozzanatnak tekinthető, hiszen az Alpoktól északra lévő kereszténység déli irányú kisugárzása következtében a Kr.u. 11. századtól egyfajta kulturális egység alakult ki Rómával. A 19. századi német historizmus vezető történésze, Leopold Ranke szerint a germán és a római (avagy latin)

népek kulturális egysége az európai civilizáció egyik fontos egységalkotó tényezőjének tekinthető.[26]

Nagy Károly birodalma és Európa fogalma

A frank császárság és Európa

A nyugat-római császárság bukásától Nagy Károly (Kr.u. 768–814) birodalmáig terjedő időszakban az „Európa" szó alig fordult elő a korabeli forrásokban. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a klasszikus antik világ felbomlása és a latin keresztény Nyugat kialakulása közötti több évszázados átmeneti korszak csak bizonytalan politikai és kulturális körvonalak megrajzolását tette lehetővé. A kivételek között említhetjük az európai civilizáció fennmaradása szempontjából – legalábbis egyes történészvélemények szerint – sorsdöntő poitiers-i ütközetet. Kr.u. 732-ben Martell Károly majordomus, aki a gyenge Meroving uralkodókhoz képest a frank állam valódi irányítója volt, csapataival megállította az Ibériai-félsziget felől előretörő muszlim hódítókat. Kr.u. 769-ben az ütközetről ifjabb Izidor úgy számolt be, mint ahol az ellenséggel szemben az „európaiak" harcoltak.

Nagy Károly birodalmának kialakulásával „Európa" fogalma egyre inkább a nyugati kereszténység egységét fejezte ki. Nagy Károlyt „Európa atyjának", „Európa legnagyobb díszének" és „Európa dicsőséges fároszának" nevezték a korabeli szemtanúk, ami arra utalt, hogy először a frank császárság megszületésével kristályosodott ki olyan politikai és kulturális tartalom, ami a latin keresztény Európa egységét a kortársak számára egyértelműen megjelenítette.

Nagy Károly birodalma határozott politikai körvonalakat adott a latin keresztény kultúrközösségnek. Eddig még senkinek sem sikerült egy kézben egyesíteni a nyugati kereszténységet, és ezután sem találkozunk hasonló megoldással. Károly hódításai nagymértékben elősegítették, hogy a latin kereszténység tekintélyes része egyetlen uralkodó irányítása alá kerüljön. A szász törzsek meghódítása a keleti határokon a germán területek megtérítésének, illetve elfoglalásának utolsó lépését jelezte. A longobárd királyság végleges bekebelezése az Észak- és Közép-Itália feletti uralom megteremtésével járt. Az iszlámmal szemben elért sikerek az Ibériai-félsziget északi részén a nyugati kereszténység katonai megerősödésére utaltak. A frank birodalom a Pireneusoktól a Dráváig, illetve Frízföldtől Szászországig terjedt, és Nyugat-Európa nagy részét magába foglalta. Nagy Károly császárrá koronázása után a bizánci uralkodóval szemben is egyenrangú szerepre tartott igényt.

[26] Ranke történetszemléletéhez: Ranke, Leopold (1824): *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 153.* Reimer, Lipcse–Berlin.; Ranke, Leopold (1883): *Weltgeschichte 4.1-2. Das Kaisertum in Constantinopel und der Ursprung romanisch-germanischer Königreiche.* Verlag von Duncker und Humblot, Lipcse.

A frank birodalom politikai struktúrái. A kora középkori királyeszme

A belső kormányzás reformja szempontjából a grófok, határgrófok és királyi küldöttek rendszerének megteremtése a közigazgatás egységesítésére vonatkozó törekvéseket fejezett ki. Az istentisztelet és a liturgia birodalmi szintű reformja, illetve az ezzel kapcsolatos szakrális tartalmú könyvek másolása a keresztény nép számára a vallási kultusz egységét és hitelességét megteremtő uralkodó alakját erősítették. A frank birodalom területének egészén templomok és kolostorok épültek, és az egyházreform kérdésében az uralkodóval együttműködő püspöki kar vált az állam egységének egyik legfőbb biztosítékává. Az ókori Róma dicsőségét felidéző császári cím az antik műveltség felkarolásával járt, ami megalapozta a Karoling-reneszánsz jelenségét.

A Nyugat-Európa nagy részére kiterjedő frank császárság az utódok számára a politikai-vallási egység és a katonai erő szimbóluma lett. Már a középkorban is így tekintettek rá vissza. Nem véletlen, hogy a keresztény idealista III. Ottó német-római császár az ezredfordulón elzarándokolt Aachenba Nagy Károly sírjához. A keresztény Nyugat egységét kifejező frank birodalom mindvégig a középkori politikai gondolkodás egyik alapvető hivatkozási pontja maradt. Az újkor kezdetén Napóleon császárrá koronázásának szimbolikája is visszautalt a frank birodalomra. Amikor a második világháború után létrejött a Hatok Európája, a kortársak előszeretettel hivatkoztak arra, hogy az európai integráció területe nagyjából megfelel Nagy Károly egykori államának. Ebben a perspektívában a frank császárság „Európa" valamiféle „ősmagjaként" jelent meg. Ehhez képest mások arra hívják fel a figyelmet, hogy Nagy Károly Európája területi szempontból elég szűk dimenziókkal rendelkezett: *„Nem foglalja magába az angolszászok és az írek uralta brit szigeteket, a jórészt mohamedán uralom alatt álló Ibériai-félszigetet, vagy a szintén szaracén kézen lévő Dél-Itáliát és Szicíliát, de nem tartozik hozzá a pogánynak maradt Skandinávia sem, ahonnan a normann vikingek rablóhadjáratra indulnak, vagy számukra előnyös kereskedelmet kényszerítenek az európaiakra."*[27]

Azok a történészek, akik Károly Európájának területi korlátaira hivatkoznak, általában elutasítják, hogy a Karoling birodalmat Európa „ősmagjának" tekintsék. Érveik között az a gondolat is megjelenik, hogy az elmúlt évezredben Európa elsősorban kulturális egységet képezett, így azok a törekvések, amelyek a kontinens fogalmát egy politikai birodalommal akarják azonosítani, eleve téves úton járnak.

Nagy Károly halála után fia, Jámbor Lajos még képes volt egybetartani a birodalmat, de a bomlás tünetei egyre inkább megmutatkoztak. Miután a Kr.u. 843-as verduni szerződéssel sor került a frank császárság felosztására, fokozatosan világossá vált, hogy a latin kereszténység vallási-kulturális keretei és politikai határai a továbbiakban nem esnek egybe. A zűrzavaros Kr.u. 9–10. században nem lehetett megakadályozni a frank állam keleti és nyugati részének végleges önállósodását. Az ezredfordulóra megszilárdultak a német és a francia állam előzményeinek körvonalai, és az is világossá vált, hogy a latin kereszténység kultúrközösségben számolni kell mindkét államalakulat tartós fennmaradásával.

[27] Le Goff, Jacques (2008): *Európa születése a középkorban*. Atlantisz, Budapest, 52–53.

A frank birodalom egyszerre támaszkodott a régi frank katonai intézményekre, illetve a feudalizmus kialakulóban lévő struktúráira, valamint a keresztény társadalomszervezés eredményeire. A germán katonai intézményeket felhasználó uralkodó tehetséges hadvezér volt, aki élete során mindvégig mozgósítani tudta a mögötte álló katonai vezető réteget. Nagy Károly katonai ereje egyszerre nyugodott a régi törzsi szabadság alapján mozgósítható germán harcosokon, valamint az új típusú feudális nehézlovasságon. Ebben az értelemben a frank birodalom igazi átmeneti struktúrának tekinthető. A politikai ideológia és az iskolai művelődés szempontjából megalapozta és előkészítette a keresztény középkor kulturális és eszmei sajátosságait. A birodalomépítést illetően azonban inkább az antik államszervezés és a régi frank katonai intézmények lehetőségeire épített. Ennyiben a frank birodalom még legalább annyira a kései antikvitás, mint a keresztény középkor terméke volt. A birodalmi struktúrák felbomlásában viszont már egyértelműen a középkor felé előremutató új erő játszott közre. Ez a terjeszkedő hűbériség volt, ami Károly halála után – legalábbis rövid- és középtávon – a centralizált állami struktúrák szétéséséhez, illetve zűrzavarhoz és anarchiához vezetett. Hosszabb távon azonban éppen a hűbériség teremtette meg a politikai-társadalmi konszolidáció lehetőségeit az ezredforduló utáni Nyugat-Európában.[28]

Nagy Károly császárrá koronázása a római császárság ideológiájának a felújításához vezetett. A középkori gondolkodás főleg a császáreszmét vette észre a frank birodalomban, bár maga Károly is ellentmondásosan viszonyult a császári cím tartalmához. Úgy tűnik, hogy továbbra is elsősorban a frankok uralkodója akart maradni, és a koronázás után egy ideig tartózkodóan viselkedett a III. Leó pápa által ráruházott magas hivatallal szemben. A császári címhez képest jóval nagyobb történeti jelentősége volt annak, hogy a Karoling-monarchia megteremtette a szakrális és a profán hatalmi szféra közötti viszony új modelljét. A Meroving uralkodók csakis világi legitimációval rendelkeztek, amiben jelentős szerepet kaptak a régi germán törzsi szokások. A Karolingok hatalomra kerülésével először kenték fel ószövetségi szokás szerint a frank királyokat. Ettől fogva a frank állam uralkodói és a püspökök között szoros együttműködés jött létre. A kialakuló kora középkori királyeszme fontos vonása volt a szent és a profán szféra szoros egybefonódása, ami magát az uralkodót is jószerivel szakrális személlyé emelte.

A Karolingok óta a kora középkori királyok felvállalták az egyházreformot, és tudatosan őrködtek az egyház erkölcsi állapota fölött, szervezték, irányították a térítés folyamatát. Ennek fényében kell látni azt is, hogy ugyanezek az uralkodók éberen vigyázták az iskolai művelődés színvonalát. Az antik szövegek másolása és a klasszikus auktorok ismeretének elterjedése jótékony hatást gyakorolt a grammatika színvonalára, ami hozzájárult az evangéliumok pontosabb értelmezéséhez. A nagyobb tudás a hit pontosabb ismeretéhez vezetett, ami végső soron a királyok felelőssége volt.

[28] A nyugat-európai feudalizmushoz alapvető mű: Bloch, Marc (1970): *La société féodale.* Michel, Párizs.

A kora középkori uralkodók a frank királyoktól vették át az egyházreform és a kultúra irányítójának szerepét. A Károly halála utáni időszakban kibontakozó feudális anarchia körülményei között a meggyengülő hatalmú királyok a békés viszonyokat igénylő egyházszervezetre támaszkodva tudták fenntartani a meggyengült állami egység minimumát. A frank birodalom történelmi jelentősége legalább annyira a kora középkori királyeszme kialakításában, mint a császári cím felújításában állt. A szent és a profán szféra egybekapcsolásán, ugyanakkor feladatmegosztásán nyugvó kora középkori királykép csak a Kr.u. 11. századtól alakult át, amikor a Clunyből kiinduló, majd a gregorián reform meghirdette a szakrális és a világi területek jóval határozottabb elválasztásának igényét.[29]

Karoling frank birodalom?

Már említettük, hogy a Karoling császárság történelmi jelentősége – földrajzi korlátai ellenére – azzal magyarázható, hogy egyedülálló módon egyesítette Nyugat-Európa jelentős részét egyetlen uralkodó fősége alatt. A keresztény császáreszme univerzalizmusát, mint ideológiai tartalmat azonban nem szabad összekeverni a birodalom fogalmának, mint társadalomtudományos kategóriának az elemzésével. A birodalom olyan több népet magába foglaló állam, amely egy adott civilizáció hatókörében univerzális küldetéstudattal rendelkezik, és amit felülről lefelé szerveződő hierarchikus struktúrák, valamint az alávetett népcsoportoktól viszonylag független hatalmi elitek jellemeznek.[30] Ebből a definícióból a jelen gondolatmenet számára az tűnik érdekesnek, hogy az univerzális küldetéstudattal rendelkező állam törekszik arra, hogy kiterjessze a környező civilizáció egészére fennhatóságát. Ebben a perspektívában a frank birodalom az európai civilizáció történetében inkább tekinthető kivételnek, mint általános szabálynak. Ez akkor érzékelhető igazán, ha az európai történelmi fejlődést az európai kontinensen kívüli civilizációkkal vetjük egybe.

Nagyjából egy időben a római császárság hanyatlásával a kínai Han-birodalom is bomlásnak indult. Míg azonban Kínában nemsokára újabb birodalom született, a nyugat-római császárság bukása után Nyugat-Európában már nem jött létre birodalom. A frank császárság kérészéletű történelmi kivételnek tekinthető, amely az ókor és a középkor fordulópontján politikai egységbe foglalta a latin keresztény kultúrközösséget. Nagy Károly birodalmának felbomlása után egyértelművé vált, hogy a civilizációs keret és a politikai határok elválnak egymástól a keresztény Nyugat történetében. Ezen a tényen a német-római császárság létrehozása sem változtatott Kr.u. 962-ben. A német-római császárság egyik lényegi vonása éppen abban állt, hogy keresztény univerzalizmusa ellenére erőteljesen kötődött a német nemzethez, és megalakulása nem érintette az egykori frank állam nyugati felének, az ezredforduló körül formálódó francia királyság önállóságát. Ettől fogva az európai civilizáció inkább keresztény nemzetközösségként, mint univerzális birodalomként írható le. A *millenium* után Európa többközpontú politikai közösségként fejlődött tovább, és a birodalmi

[29] Ehhez: Rosenstock-Huessy, Eugen (1949)

[30] A politikai birodalmak történelmi szerepéhez: Eisenstadt, Schmuel (1969): *The Political Systems of Empires.* Free Press, New York.

törekvések nagyobbrészt csak fikció erejével hatottak.[31] A latin kereszténység egészét lefedő univerzális állam nem jött létre még egyszer. Egyes történészek szerint éppen a „birodalom" hiányának köszönhető az európai társadalomfejlődés különleges dinamikája.

Európa német és francia magterülete

A Karoling-birodalom Nyugat-Európa nagy részére terjedt ki. Miután Kr.u. 843-as felosztása létrehozta a későbbi német és francia állam magját, másfél évszázad alatt kialakultak a nyugat-európai térség geopolitikai viszonyait hosszú évszázadokon át meghatározó tényezők. A német és a francia hatalmi szféra közötti ütközés a középkortól 1945-ig az európai hatalmi konfliktusok meghatározó vonásává vált. Kopasz Károly nyugati frank – a későbbi Franciaország – illetve Német Lajos keleti frank állama – ebből alakult ki a német-római császárság – közé Kr.u. 843-ban még beékelődött Lothár öröksége, amely a Rajna-vidékre és Itáliára terjedt ki. Ez a terület az elkövetkező századokban a német és a francia államok közötti ütközőzónává alakult, ahol kis területű feudális domíniumok és városállamok sora jött létre. Ez az övezet a késő középkortól kiszolgáltatott volt a francia és a német államok nyomásának. Német oldalról a nyomás egy ideig azért tűnt gyengébbnek, mert a német-római császárság helyén csak a 19. században alakult ki hatékony központosított állam, míg Franciaország az államterület egysége révén már a középkor végétől Európa élenjáró hatalmának számított. Az egyetlen erőteljes kísérlet, amely sikerrel törekedett egy ideig a francia királyság és a császárság között húzódó határövezet politikai önállóságának megszervezésére, Burgundia megerősödése volt a Kr.u. 15. század első felében. Burgundia hercegei, Jó Fülöp és Merész Károly kelet-francia, németalföldi és rajna-vidéki domíniumaikat egységes államma kívánták szervezni. Sokatmondó tény, hogy szándékaikat csak addig koronázta siker, amíg tartott a francia monarchiát végzetes módon meggyengítette százéves háború.

A központosított francia monarchia a Kr.u. 13. század során határt szabott a császárság nyugati irányú előretörésének, aminek révén már a modern nemzetállam létrejötte előtt megszilárdultak a francia királyság határai. A harmincéves háború (1618–1648) alatt Richelieu bíboros politikájának lényegét képezte a francia előrenyomulás a Rajna-vidéken. Jóval jelentősebb anyagi és katonai eszközök birtokában ugyanezt folytatta XIV. Lajos a 17. század második felében. Az 1870-es porosz–francia háború lezárásakor a győztes németek egy része Elzász és Lotaringia megszerzését a Napkirály kétszáz évvel korábbi sikereivel szembeni visszavágásként értelmezte. Az első világháború Franciaország javára újra megváltoztatta Elzász és Lotaringia hovatartozását, majd 1945 után a világpolitikai erőviszonyok teljes átalakulása kellett a két nyugat-európai hatalom közötti megbékéléshez.

Ez a tágan értelmezett „köztes övezet", a Rajna-vidék, Észak-Itália és Németalföld – amit a középkor és a kora újkor során a németek és a franciák is gyakran próbáltak meg

[31] A „keresztény nemzetközösség" születéséről, aminek kiindulópontjaként a neves lengyel történész, Halecki az ezredfordulót tekintette: Halecki, Oscar (1963): *The Millenium of Europe.* University of Notre Dame Press, Notre Dame.

befolyásuk alá vonni – képezték Nyugat-Európának azt a gazdasági „ősmagját", amely kereskedelmi és ipari szempontból a Kr.u. 11–12. századtól a leghatározottabb aktivitást mutatta. A gazdasági tevékenység jellegzetes szimbólumai voltak Champagne virágzó vásárai a Kr.u. 13. században, amelyek a németalföldi és az észak-itáliai városok közötti kereskedelem tranzitzónájában helyezkedtek el. Nem véletlen, hogy ebben a tágabb övezetben bontakozott ki a kora újkori kereskedelmi kapitalizmus legeredményesebb változata – a holland tartományok fejlődése – és hogy Anglia mellett a 19. században a Ruhr-vidéken és Belgiumban ment végbe legerőteljesebben az iparosodás folyamata. Ez a vidék az újkori „nemzetállamok Európájával" szemben a határokon átívelő gazdasági tevékenységek övezetévé vált. Ennek fényében válik érthetővé, hogy a második világháború után az újkori nemzetállamok közötti háborúskodásnak véget vető, az európai gazdasági integrációt megteremtő politikusok szinte valamennyien a „rajnai Európából" származtak. További fontos tény, hogy a nyugat-európai országok gazdasági teljesítményének legnagyobb része az 1950–1960-as években az úgynevezett „kék banán" területére összpontosult, amely félhold alakban a Benelux államoktól a Rajna-vidéken át az észak-olasz Milánó–Torinó–Genova háromszögig ívelt. A második világháború utáni évtizedek hatalmas európai ipari növekedése is jórészt ebben a zónában bontakozott ki.

A frank birodalom Kr.u. 843-as felosztásával kialakultak Nyugat-Európa magjának legfontosabb hatalmi-politikai jellemzői. A nyugat-európai térség fejlődése nem a német vagy francia dominancia megerősödése irányába mozdult el, hanem e két pólus együttesen határozta meg az európai kontinens nyugati felének erőviszonyait. A kettejük közötti ütközőzónában a gazdasági aktivitás sűrűsödése a térség alapvető történelmi jelenségévé vált.

A frank császársággal, mint „Európa kezdetének" tézisével nemcsak azért kell óvatosan bánnunk, mert az általa megteremtett egység hamarosan felbomlott, és a birodalmi típusú fejlődéssel szemben az európai kontinens egy többközpontú politikai szerkezet irányába mozdult el. Legalább ilyen fontos tény, hogy az ezredfordulón maga Európa, mint földrajzi-civilizációs fogalom is nagymértékben kitágult. Az észak- és közép-európai népek megtérésével és állammá szervezésével a latin keresztény kultúrközösség már nemcsak a frank államot és az angolszász királyságokat, hanem Lengyelországot, Csehországot, Magyarországot és a skandináv királyságokat is magába foglalta.

Az ezredforduló és a Kr.u. 11. század Európája

Európa ostrom alatt

Az ezredforduló nemcsak a keresztény Európa térbeli dimenzióinak gyarapodása szempontjából jelentett fordulópontot. A történészek az elmúlt évtizedekben egyre alaposabban feltárták azokat az alapvető gazdasági és társadalmi hajtóerőket, amelyek a latin keresztény kultúrközösség javára megváltoztatták az erőviszonyokat a környező civilizációkkal szemben. Az ezredfordulón már bizonyos mértékig érzékelhetőek voltak

azok a változások, amelyek Európa rendkívüli dinamizmusához vezettek a Kr.u. 12–13. században. Ezt megelőzően azonban Nyugat-Európának ki kellett lábalnia történetének egyik legsúlyosabb – külső és belső erőtlenségből fakadó – válságából.

A frank birodalom felbomlása után elmélyülő politikai válság a közhatalom szférájának addig nem látott mértékű szétesésével járt. A belső zűrzavar a szaracénok, a vikingek és a kalandozó magyarok támadásaival kapcsolódott össze. A 20. századi történettudomány sokat tett a „sötét középkor" korábban kialakult fogalmának újragondolásáért, és összességében cáfolta a kifejezésben rejlő negatív prekoncepció értelmét a klasszikus ókor és a reneszánsz közötti időszak egészére vonatkozóan.[32] De a frank állam széthullása és az ezredforduló között eltelt időszak zavarai bizonyos mértékig elfogadhatóvá teszik, hogy a Kr.u. 9–10. századra leszűkítve valamiféle „sötét középkorról" beszéljünk. Úgy tűnik, hogy ez az időszak jelentette az európai középkorban a feudális anarchia csúcspontját. A belső problémák mellett a külső gyengeség fontos jele volt, hogy a szaracénok kezébe kerültek Szicília és Provence egyes hágói, a vikingek Észak-Franciaországtól Konstantinápolyig, illetve a Volga-vidéktől Itáliáig kalandoztak, valamint a nomád magyarok német és itáliai területeket támadtak. Nem véletlen, hogy az Európa-eszme egyik ismert kutatója Duroselle, francia történész a kontinens történetét áttekintő munkájában ezt az időszakot az „Európa ostrom alatt" című fejezet alatt tárgyalta.[33]

Agrárfejlődés és feudalizmus

A politikai zavarok ellenére a Kr.u. 8–11. században lassú, de a későbbiek szempontjából alapvető agrárfejlődés bontakozott ki Nyugat-Európában. A frank állam Nagy Károly alatti konszolidációja is elősegítette a gazdaság és a népesség szerény növekedését. Ezek a tendenciák a Karoling-birodalom bukása után a feudális anarchia időszakában is folytatódtak. A történészek az elmúlt évtizedekben feltárták azokat a jeleket, amelyek már az ezredforduló előtt a gazdasági aktivitás erősödésére utaltak.[34] Persze a Kr.u. 9–11. századi Európa még mindig nyomorúságos agrárvilág volt, ahol egy elvetett mag csak két-három szemet adott vissza, és ahol gyakoriak voltak a pusztító éhínségek. Az ezredforduló lassú növekedése mégis megteremtette az előfeltételeket a Kr.u. 12–13. század rendkívüli gazdasági és demográfiai dinamikájához, ami a népesség megduplázódásához és a városok újjászületéséhez vezetett.

A nehézlovas harcmodoron nyugvó új típusú feudális elit megerősödése is hozzájárult ahhoz, hogy a lassú ütemben növekvő terméktöbblet jóval hatékonyabban került elsajátításra. A földbirtokos arisztokrácia és a köréje tömörülő nehézfegyverzetű hűbéresek alkották a frank birodalom felbomlása óta az egyetlen igazi hatalmi realitást Nyugat-Európában. A kibontakozó feudalizmus fontos összetevőjét képező nagybirtok

---

[32] A felvilágosodás korában Voltaire beszélt negatív értelemben a középkorról, és Gibbon történetírásában bontakozott ki a sötét középkor szemlélete: Gibbon, Edward (1982): *The Decline and Fall of the Roman Empire.* University of Chicago, Chicago.

[33] Duroselle, Jean-Baptiste (é.n.): *Európa népeinek története.* Officina Nova, Budapest.

[34] Ehhez: Duby, Georges (1979): *Guerriers et paysans. 7-12. siécle. Premier essor de l'économie européenne.* Gallimard, Párizs.

jelensége már jóval a Karoling-kor előtt megfigyelhető volt. A késő római társadalomban is kialakultak – leginkább Galliában – azok az óriási kiterjedésű birtokok, amelyeken *colonus*ok ezrei dolgoztak, s amelyek tulajdonosai fegyveres kísérettel rendelkeztek. A katonai kíséret fogalma a népvándorlás idején és a korai germán királyságokban is megjelent. A Kr.u. 10–11. századra azonban a feudalizmus a társadalmi viszonyokat szabályozó alapvető jelenséggé vált, amely a törzsi-nemzetségi alapon szerveződő társadalom helyett a személyek közötti – hűbéres-hűbérúr – szerződéses viszonyokat erősítette, és mint ilyen a modern társadalom előfeltételének tekinthető.[35] Ezek a változások egybeestek Európa északi és keleti perifériáinak megtérésével.

A skandináv és a közép-európai keresztény királyságok megszületése az ezredfordulón szélesebb dimenziókat kölcsönzött a latin keresztény Nyugat-Európának, aminek centruma az agrárfejlődés és a feudális struktúrák kialakulása révén a Kr.u. 12. századtól erőteljes dinamikát mutatott fel. A Kr.u. 12–13. században bekövetkezett az európai történelem első nagy felhalmozási folyamata, aminek előfeltételei a kora középkorban a latin keresztény Európa megszületésével bontakoztak ki.

Bibliográfia

Anderson, Perry (1974): *Passages from Antiquity to Feudalism.* NLB, London
Anderson, Perry (1974): *Lineages of the Absolutist State.* NLB, London
Anderson, Perry (1989): *Az abszolutista állam.* Gondolat, Budapest
Bloch, Marc (1970): *La société féodale.* Michel, Párizs
Boda László (1994): *Inkulturáció, Egyház, Európa. Az Evangélium és a kultúrák átültetése.* Mundecon Kiadó
Breisach, Ernst (2004): *Historiográfia.* Osiris, Budapest
Brague, Rémi (1992): *Europe, la voie romaine.*Criterion, Párizs
Brooke, Christopher (1969): *The Twelfth Century Renaissance.* Thames and Hudson, London
Brown, Peter (1974): *Mohammed and Charlemagne.* In: *Daedalus,* Vol. 103. No.1. 25–33.
Brown, Peter (1999): *Az európai kereszténység kialakulása 200-1000*. Atlantisz Kiadó, Budapest
Brugmans, Hendrik (1965): *L'idée européenne.* De Tempel, Bruges
Brunner, Emil (1948): *Christianity and Civilisation*, Scribner's, New York

[35] Ezen a módon tárgyalja a feudalizmus európai történelmi fejlődésben betöltött szerepét: Anderson, Perry (1974): *Passages from Antiquity to Feudalism.* NLB, London.; Anderson, Perry (1974): *Lineages of the Absolutist State.* NLB, London.; Anderson, Perry (1989): *Az abszolutista állam.* Gondolat, Budapest.; Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Budapest. Újabban: Fukuyama, Francis (2012): *A politikai rend eredete.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Burdach, Konrad (1926): *Reformation, Renaissance, Humanismus.* Berlin–Lipcse (MTA Könyvtára, Mikrofilmolvasó)
Daileader, Philip – Whalen, Philip (szerk.) (2010): *French Historians 1900-2000: New Historical Writing in Twentieth-Century France.* Wiley-Blackwell, Oxford
Daniélou, Jean (2006): *A történelem misztériuma.* Kairosz Kiadó, Budapest
Davies, Norman (2002): Európa története. Osiris, Budapest
Dawson, Christopher (1929): *Progress and Religion.* Sheed and Ward, London,
Dawson, Christopher (1932): *The Making of Europe, An Introduction to the History of European Unity.* Sheed and Ward, London
Dawson, Christopher (é.n.): *Európa születése.* Athenaeum, Budapest
Dawson, Christopher (1950): *Religion and the Rise of Western Culture.* Sheed and Ward, London
Dennett, Daniel C. (1948): *Pirenne and Muhammad.* In: *Speculum,* Vol. 23. No. 2. 165–190.
Dopsch, Alfons (1968): *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europaischen Kulturentwicklung.* Scientia Verlag, Aalen
Duby, Georges (1979): *Guerriers et paysans. 7-12. siécle. Premier essor de l'économie européenne.* Gallimard, Párizs
Duroselle, Jean-Baptiste (1965): *L' idée d' Europe dans 1' histoire.* Denoel, Párizs
Duroselle, Jean-Baptiste (é.n.): *Európa népeinek története.* Officina Nova, Budapest
Eisenstadt, Schmuel (1969): *The Political Systems of Empires.* Free Press, New York
Eliade, Mircea (1993): *Az örök visszatérés mítosza*. Európa Könyvkiadó, Budapest
Frank, Kenneth W. (1993): *Pirenne Again: A Muslim Viewpoint.* In: *The History Teacher,* Vol. 26. No.3. 371–383.
Fukuyama, Francis (2012): *A politikai rend eredete.* Akadémiai Kiadó, Budapest
Ganshof, Francois-Louis (1936): *Henri Pirenne and Economic History.* In: *The Economic History Review,* Vol. 6. No. 2. 179–185.
Gibbon, Edward (1982): *The Decline and Fall of the Roman Empire.* University of Chicago, Chicago.
Gilson, Étienne (1944): *L'Esprit de la philosophie médiévale.* Vrin, Párizs
Le Goff, Jacques (2008): *Európa születése a középkorban.* Atlantisz, Budapest
Guizot, Francois (1867): *Az európai polgárosodás története.* Stolp Károly tulajdona, Pest
Halecki, Oscar (1963): *The Millenium of Europe.* University of Notre Dame Press, Notre Dame
Haskins, Charles Homer (1982): *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century.* Clarendon Press, Oxford
Hay, Denys (1957): *Europe. The Emergence of an Idea.* Edinburgh University Press, Edinburgh
Huizinga, Johan (1997): *A reneszánsz problémája.* In: Johan Huizinga: A történelem formaváltozásai. Maecenas, Budapest, 41–106.
Katus László (1983): *Henri Pirenne.* In: Henri Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története. Gondolat, Budapest. 11–32.
Lafont, Ghislain (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete.* Atlantisz, Budapest
Lortz, Joseph (szerk.) (1959): *Európa und das Christentum.* Steiner, Wiesbaden

Löwith, Karl (1996): *Világtörténelem és üdvtörténet.* Atlantisz, Budapest
Makkai László (1986): *Az európai feudális rendszer genezise, működése és fejlődése.* MTA TTI - OPI, Budapest
Maritain, Jacques (1931): *Religion and Culture.* Sheed and Ward, London
Maritain, Jacques (1936): *Humanisme intégral: problémes temporels et spirituels d'une nouvelle chrétienté.* Párizs
Markus, Robert A. (1990): *The End of Ancient Christianity.* Cambridge University Press, Cambridge
Markus, Robert A. (2004): *Nagy Szent Gergely és kora*. Kairosz, Budapest
Pagden, Anthony (szerk.) (2002): *The Idea of Europe.* Cambridge University Press
Pirenne, Henri (1970): *Mahomet et Charlemagne.* Presses Universitaires de France, Párizs
Pirenne, Henri (1983): *A középkori gazdaság és társadalom története.* Gondolat, Budapest
Ranke, Leopold (1824): *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535.* Reimer, Lipcse–Berlin
Ranke, Leopold (1883): *Weltgeschichte 4.1-2. Das Kaisertum in Constantinopel und der Ursprung romanisch-germanischer Königreiche.* Verlag von Duncker und Humblot, Lipcse
Reynold, Gonzague de (1944-57): *La Formation de l'Europe, I-VII.* LUF-Plon, Fribourg-Párizs
Riché, Pierre (1995): *Éducation et culture dans l'Occident barbare: VI-VIIIe siécle.* Seuil, Párizs
Rosenstock-Huessy, Eugen (1949): *The Driving Power of Western Civilization: the Christian Revolution of the Middle Ages.* Beacon Press, Boston
Rosenstock-Huessy, Eugen (1951): *Die europäischen Revolutionen und der Charakter der Nationen.* Europa Verlag, Zürich, Wien
Rüssel, Herbert Werner (1940): *Gestalt eines christlichen Humanismus.* Occident Verlag, Zürich-Brüsszel
Rüssel, Herbert Werner (1944): *Keresztény humanizmus: kultúra, eszmény, hitvallás.* Pharos, Budapest
Rüssel, Herbert Werner (1997): *Keresztény humanizmus.* Ecclesia-Kairosz, Budapest
Schönborn, Christoph (1997): *Krisztus ikonja.* Holnap Kiadó, Budapest
Swanson, Robert Norman (1999): *The Twelfth-century Renaissance.* Manchester University Press, Manchester
Szabó Ferenc (1991): *Kereszténység és modernség.* In: Szabó Ferenc: Napfogyatkozás, Róma. 9–83.
Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Magvető, Budapest
Szűcs Jenő (1884): *„Gentilizmus" A barbár etnikai tudat kérdése (Vázlat).* In: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem, Gondolat, Budapest. 327–357.
Török József (1999): *Egyetemes egyháztörténelem.* Szent István Társulat, Budapest
Verhulst, Adriaan (1989): *The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirenne Thesis.* In: Past and Present, No. 122. 3–35.
Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest